

GLOSSARIUM.

amerikaans glas / verre américain / iridescent
favril glass / durchgemischtes Glas

antiek glas / verre antique / antique glass /
Antikglas

bevangglas / verre plaqué / flashed glass /
Überfangglas

bindroede / vergette / iron bar

breuklood / plomb de casse / thin lead / -

carnatie / carnation / iron-red pigment /
Fleischfarbe

cilinderglas / manchon / muff glass /
geblasener Zylinder

deuvel / clavette / key / Splint

diamantstift / diamant / diamond / Diamant

email / émail / enamel / Email

glas / verre / glass / Glas

glas in lood / Verre sous plomb, vitre dans
résille / leaded light / Bleiverglasung

glasplaat / feuille de verre / glass sheet /
Glastafel

glasroede / petit bois, croisillon / bar, glassbar,
mullion / Sprosse

glassponning / feuilure à verre / glass rebate /
Glasfalz

glasstuk / pièce de verre / piece of glass /
Glasstück

glasvenster, glasraam / vitrail / glasswindow /
Glasfenster

gravure / gravure / abrasion / Glasschliff

grisaille / grisaille / black enamel / Schwarzlot

gruisijzer / grugeoir / grozing iron / Krösel

kalibreerschaar / ciseaux à calibrage / three
bladed scissors / Schere zum
Schablonenschneiden

karton / carton / cartoon / Karton

kathedraalglas / verre cathédrale / printed glass
/ Kathedralglas

kroonglas / cive / crown glass / Kronglas

lancetvenster / lancette / light / Lanzette

lavis / lavis / matt / Lasur

loodmolen / tire-plomb / lead-mil / Bleizug

loodnet / réseau de plomb / lead lines /
Bleiriss

loodprofiel / plomb / lead / Bleirute

loodzettekening / calque / cutline / Pause

loodzetting / mise en plomb / leading /
Verbleiung

losse brug / feuillard / strip iron / Bandeisen

maaswerk / tympan ajouré / tracery /
Fenstermasswerk

medaillon / rondelle / roundel / Rundscheibe

modelé / modelé / shading / Modellierung

neus / panneton / joggle / Schlüsselbart

ontglazing / corrosion / corrosion / Korrosion

opaalglas / verre opalescent / opalescent glass
/ Opalglas

paneel / panneau / panel / Feld

raambrug / barlotière / saddle bar / Quereisen

raamwerk / armature / iron frame work /
Armatur, Armierung

reliëfglas / verre imprimé / printed glass /
bedrucktes Glas

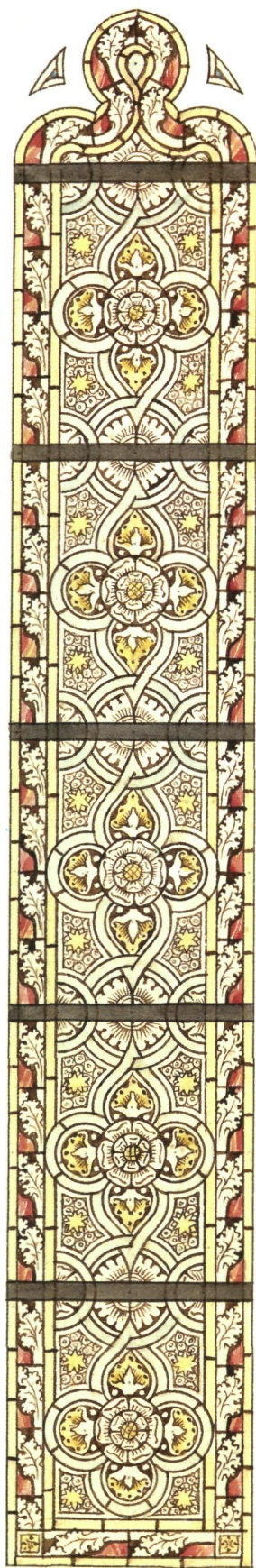
sjabloon / calibre / template / Schablone

stopstuk / bouche-trou / stop gap /
Lückenfüllung

vensteropening / baie / aperture / Bahn

zilvergeel / jaune d'argent / silver yellow stain
/ Silbergelb

Ontwerp J. Dobbelaere voor de Sint-Gertrudiskerk
van Ternat (archief K.C.M.L.).

1	2
3	4
5	6
7	8

1. Toestand vóór restauratie

2. Draagglas

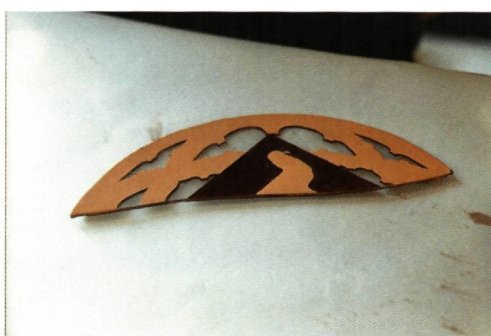
3. Contourschildering van de aanvulling

4. Aanbrengen van de grisaille op de aanvulling

5. Uitlichten van de grisaille

6. Geheel van draagglas, origineel en aanvulling

7. Aanbrengen van het zilverageel op de aanvulling

8. Uiteindelijke optie met geïntegreerde aanvulling

NOTEN.

- (1) Bij het opwarmen van de smelt ontbindt de potas ($\text{Na}_2\text{CO}_3 - \text{Na}_2\text{O} + \text{CO}_2$) waarna de Na_2O -molecule ingebouwd zit in de SiO_2 -structuur. De soda ontbindt zich analoog in K_2O en CO_2 .
De oplosbare alkalische bestanddelen migreren naar de oppervlakte waar de kalium-ionen (K^+) en natrium-ionen (Na^+) reageren met de CO_2 uit de atmosfeer en alkalische zouten vormen (K_2CO_3 , Na_2CO_3).
- (2) Deze zoutreservoirs, in het Duits "Wetterstein", bestaan voornamelijk uit:
- gips ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$);
- syngéniet ($\text{K}_2\text{SO}_4 \cdot \text{CaSO}_4 \cdot \text{H}_2\text{O}$),
- calciumcarbonaat (CaCO_3).
- (3) Sommige kleefband laat op lange termijn hardnekkige lijmresten na. Voor langdurige bewaring worden de panelen best met krijt gemerkt, uiteraard op de niet grisaille-kant.
- (4) Voor de goede bewaring van deze fragmenten kan per glasraam een relictenkistje worden bijgehouden. Vanzelfsprekend is een duidelijke identificatie zowel van de te bewaren monsters als van het kistje zelf van groot belang.
- (5) Een relatieve vochtigheidsgraad van 40 à 45 % en een constante temperatuur van 18 à 20°C is aangewezen.
- (6) Zie: Bescherming van de glasschildering.
- (7) Verschijnselen zoals corrosie zijn nader te bestuderen.
- (8) Zie: Onderzoek in atelier.
- (9) Door opwarming en vooral bruuske afkoeling van het glas ontstaan spanningen in de materie.
- (10) Deze stalen zijn te identificeren en te bewaren in het relictenkistje van het betreffende glasraam.
- (11) Zie ook: Bescherming van de glasschildering.
- (12) Enkel na overleg en met instemming van de bevoegde instanties kan, in uitzonderlijke en controleerbare omstandigheden gebruik gemaakt worden van water voor reiniging van aangetast glas.
- (13) Zuurtegraad op pH moet kleiner dan 8 en groter dan 6 zijn.
- (14) In uitzonderlijke gevallen kan heel hardnekkige vervuiling op niet gebrandschilderd en niet gecorrodeerd glas gebruik gemaakt worden van verdund oxaalzuur (5 à 15 %). Soms kan ook het gebruik van verdund fosforzuur voor het verwijderen van roestsporen verantwoord zijn.
- (15) Matte, doorschijnende kleefband is hiervoor goed geschikt.
- (16) Epoxyharsen.
- (17) Indien uitgevoerd door een ervaren restaurateur.
- (18) Polyethyleen.
- (19) "Epoxy-terminated silane" is een vochtwerende behandeling die wordt aangebracht om het breukvlak perfect vochtvrij te maken en zo de hechting van het epoxyhars te optimaliseren.
- (20) Zie verder: Beveiliging en buitenbeglazingssystemen.
- (21) Zie verder: Opvullen van lacunes.
- (22) Met de vingernageltest of met een licht bevochtigd wattenpropje of door een beperkte proef met een glasvezelborsteltje.
- (23) Colofonium, bijenwas en Carnaubawas.
- (24) Onderzoek uitgevoerd door het Fraunhofer-Instituut für Silicatforschung te Würzburg in Duitsland.
- (25) Zie verder: Opvullen van lacunes.
- (26) Zie: Bescherming van de glasschildering.
- (27) Paraloid B 72.
- (28) Zie: Ontloding van het paneel.
- (29) Daartoe voorzien sommige fabrikanten hun loodprofielen van een "kraal", een opstaand randje. Dit werkt de loodprofielen mooier af, maakt ze minder scherp en bij het solderen loopt, door de capillaire werking, de soldeer goed in de verbinding.
- (30) Het vloeimiddel moet zo neutraal mogelijk zijn.
- (31) Janse H., *Lood en loodtoepassingen in de restauratie*, in *Restauratie-Vademecum*, bijlage 06, Zeist, 1987.
- (32) Aan het lood wordt 0,2 tot 0,5 % tin en 0,1 tot 1,25 % antimoon toegevoegd; tin geeft de loodprofielen extra taaheid, waardoor het bij het buigen niet te zeer vervormt; antimoon geeft de profielen meer stijfheid.
- (33) Traditionele mastiek uit 100 à 125 cl lijnolie op 250 à 350 g krijt.
- (34) Gezandstraald roestvrij staal is goed overschilderbaar.
- (35) Polycarbonaten en polyacrylaten.
- (36) Dit werd bij de restauratie van 1950 toegepast op de 17de-eeuwse ramen van de Onze-Lieve-Vrouwekapel van de Sint-Michielskathedraal te Brussel.
- (37) De tussenaafstand moet minimaal 4 cm en maximaal 8 cm bedragen. Meestal wordt de afstand bepaald door het profiel van de raamomlijsting. Proefondervindelijk volstaat dan een tochtspleet van 1 cm breedte. Dit systeem van beschermende buitenbeglazing dient echter nog geoptimaliseerd door wetenschappelijk onderzoek naar de ideale spouwbreedte en tochtsnelheid. Daar de klimatologische omstandigheden per raam naar gelang de oriëntatie kunnen verschillen, is het aan te bevelen proefopstellingen te testen.
- (39) Deze buitenbeglazing isoleert het

glasraam van de buitentemperatuur en wordt daarom soms verkeerdelijk "isothermische" buitenbeglazing genoemd.

(39) Zie ook: Bescherming van de grisaille.

BIBLIOGRAFIE.

* Ashurst J., Ashurst M., e.a., *Wood, glass and resins, (Practical Building Conservation, 5)*, Avon, 1988.

* Berckmans W., *Buitenbeglazingssystemen als bescherming van historische glasramen*, onuitgegeven verhandeling N.H.I.S.K., Antwerpen, 1991.

Bakelants I., *De glasschilderkunst in België in de negentiende en twintigste eeuw. Repertorium en documenten*, 2 dln., Deurne en Wommelgem, 1983 en 1986.

* Bogtman R.W., Coebergh-surie C., Crevecoeur R., Jütte B.A.H.G., Lamboo L.C.M., Terwen P.A., Van den Heuvel M., Veerman W., *Glans der Goudse glazen. Conservering 1981-1989. Een geschiedenis van behoud en beheer*, Gouda, 1990.

* Cole F., Fisher A., Gillies K.J.S., Schweizer F., *Conservation of Stained Glass (United Kingdom Institute for Conservation, occasional papers, 9)*, London, 1989.

-* *Conservation and Preservation of Stained Glass. International conference*, Lunteren, 1981.

* Crevecoeur R., Jütte B.A.H.G., *Bescherming van gebrandschilderd glas en glas in lood (Centraal Laboratorium-informatie, 5)*, Amsterdam, 1989.

* De Henau P., Vanden Bemden Y., *Les vitraux anciens. Note technique visant à l'établissement d'un cahier de charges type, pour la restauration des vitraux anciens et de valeur*, Bruxelles, 1987.

De Schrijver A., Vanden Bemden Y., Bral G.J., *Drolierieën te Gent. De vondst van middeleeuwse glasraamfragmenten uit het dominikanenklooster*, Kortrijk, 1991

Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen, Brussel, 1972 e.v.

* Frenzel G., Fitz S., Fits-Ulrich E., Krüger R., Kuhn H., *Die Einwirkung von Luftverunreinigungen auf ausgewählte Kunstwerke mittelalterlicher Glasmalerei*, Berlin, 1984.

* *Glaskonservierung. Historische Glasfenster und ihre Erhaltung, Internationales Kolloquium, München und Nürnberg (29-30 oktober 1984)*, München, 1985.

Gloed van glas (tentoonstellingscatalogus), Brussel, 1986.

* Grauboulan A., *Glossaire du vitrail (La Banque des mots. Revue de terminologie française du Conseil International de la langue française, 23)*, 1982.

Helbig J., *De glasschilderkunst in België*, Antwerpen, 1943.

Helbig J., *Les vitraux médiévaux conservés en Belgique: 1200-1500, (Corpus Vitrearum Medii Aevi Belgique 1)*, Brussel, 1961.

Helbig J., *Les vitraux de la première moitié du XVIème siècle conservés en Belgique: Anvers et Flandres (Corpus Vitrearum Medii Aevi Belgique, 2)*, Brussel, 1968.

Helbig J., Vanden Bemden Y., *Les vitraux de la première moitié du XVIème siècle conservés en Belgique: Brabant et Limbourg (Corpus Vitrearum Medii Aevi Belgique, 3)*, Gent, 1974.

* Janse H. (red.), *Kleurig glas in monumenten. Conservering van gebrandschilderd glas*, Zeist, 1985.

Lambrechts L., *Glasramengids* (uitgave ter gelegenheid van de tentoonstelling *Gloed van glas*), Brussel, 1986.

Maes P.V., *Leuvens brandglas. De productie tijdens de 16de eeuw en de nabootsing van oude brandglasmedaillons in de 19de en 20ste eeuw (Arca Lovaniensis. Artes atque historiae reserans documenta, 13)*, Leuven, 1987.

Mertens T., *Uit licht geboren. Gust Ladon (1863-1942). Hoogtepunt van neogotische glasschilderkunst*, Lommel, 1990.

News Letter (Comité technique International du Corpus Vitrearum en Comité technique International pour le vitrail ICOMOS), Chartres, Centre International du Vitrail, 1972 e.v..

* Newton R., Davison S., *Conservation of Glass*, London, 1989.

* Nicot G., *La sauvegarde des vitraux de la cathédrale*, in *Notre-Dame de Chartres*, juni 1986.

Vanden Bemden Y., *Les vitraux de la première moitié du XVIème siècle conservés en Belgique: Liège, Luxembourg, Namur (Corpus Vitrearum Medii Aevi Belgique, 4)*, Gent, 1981.

Vitrea. Revue du Centre International du vitrail, Chartres, 1988 e.v..

* Deze publikaties werden geraadpleegd voor het opstellen van de technische beschrijving.

GLASRAMEN- GIDS

Lode Lambrechts

Aan deze uitgave mag een lijst van de belangrijkste in situ bewaarde glasramen niet ontbreken.

De glasramengids van Lode Lambrechts, uitgegeven door de A.S.L.K. bij de tentoonstelling 'Gloed in Glas' in 1986, werd ongewijzigd overgenomen. In deze niet-exhaustieve gids ontbreken bijvoorbeeld de laatgotische glasramen van de kapel van Bourgondië te Antwerpen, de ramen van de Sint-Sulpitiuskerk te Diest, van de O.-L.-Vrouwekerk en de H. Bloedkapel te Brugge, van de Sint-Leonarduskerk te Sint-Lenaarts (Brecht) en het Calvarieraam van het Kasteel van Rumbeke. Anderzijds zijn wel enkele ramen uit Wallonië opgenomen.

SINT-PIETERS- EN SINT-GUIDOKERK ANDERLECHT

De Anderlechtse Collegiale kerk van Sint-Pieter en Sint-Guido is één van de weinige Belgische kerken waarin we nog middeleeuws gebrandschilderd glas aan-

treffen. Het *Maria glasraam* 7N, in het eerste venster aan de noordkant van het koor, werd weliswaar in 1901 vrij grondig gerestaureerd, maar bevat toch nog grote fragmenten die authentiek zijn. De oorspronkelijke stukken zitten in de drie centrale lancetten, de twee buitenste lancetten en de architectuursokkels werden door de restaurateurs van het atelier Comere-Capronnier in 1901 bijgevoegd. Het oude deel van het raam, met in het midden de Maagd Maria met het kind en links en rechts de patroonheiligen van de ongeïdentificeerde schenker, geeft ons een typisch beeld van de laat 15de-eeuwse glasschilderkunst in de Nederlanden. Onder de invloed van de bloeiende schilderkunst van de Vlaamse Primitieven had het glasraam op dat ogenblik een eigen Vlaams karakter gekregen. Hier te Anderlecht merken we zeer duidelijk de invloed van Hugo van der Goes, wiens *Madonna Geyermekkel* nauwe verwantschap vertoont met de Maagd en het kind in dit raam.

Kenmerkend voor de Vlaamse glasschilderkunst uit deze periode is het veelvuldig gebruik van kleurloos glas, beschilderd met grisaille en gehoogd met zilvergeel. Het komt voor in de architecturale omlijsting,

Portret Elisabeth Braederyckx, Jeruzalemkerk te Brugge (foto G. Charlier)

◀ H. Barbara en H. Michael, Sint-Gummaruskerk te Lier (foto G. Charlier)

Sint-Pieter- en Sint-Guidokerk te Anderlecht
(foto O. Pauwels)

Plattegrond Sint-Pieter- en Sint-Guidokerk te Anderlecht
(foto O. Pauwels)

wordt gebruikt voor het aangezicht, de handen of sommige gewaden van de figuren en staat steeds in fel contrast met de rode of blauwe partijen glas van mantels of achtergronden in damast.

Recht tegenover dit middeleeuws glasraam, aan de zuidkant van het koor, bevindt zich een tweede raam 7Z dat eveneens in 1901 door Jules Capronnier en F. Comere gerestaureerd werd. De oorspronkelijke oude stukken zitten hier weerom alleen maar in de drie centrale lancetten en in het tympaan. Afgebeeld zijn God de Vader, Christus, de H. Geest, de H. Maagd, St.-Pieter en de schenker. Al de andere personages van dit glasraam, de Heiligen Paulus, Hubertus en Guido en de vier engelen werden door de restaurateurs toegevoegd.

Op stilistische grond kan men het ontstaan van dit raam in het midden van de 16de eeuw situeren. Men baseerde zich daarvoor op het architecturale renaissance-decor, de uitbeelding van de figuren, hun gelaatsuitdrukking, anatomie en de plooienbehandeling van hun gewaden. Het *Glasraam van de voorspraak* - zoals dit raam ook wel genoemd wordt - en het *Maria-glasraam* blijven, alhoewel zwaar gerestaureerd, toch nog belangrijke getuigen van de oude glasschilderkunst in ons land.

Al de overige glasramen in de Collegiale kerk van Anderlecht dateren uit de 19de en de 20ste eeuw. De oudste daarvan werden geplaatst in 1876-1877 en werden vervaardigd door de Brugse glazenier Samuel Coucke. Naast zijn werk vinden we in het koor ook nog glasramen van Jules Dobbelaere uit de periode 1894-1905. De ramen boven de noord- en zuidportalen in het transept komen uit het Atelier Ganton, terwijl een ander Gents atelier, dat van Gustave Ladon, tekende voor de twee ramen uit de zuidelijke beuk van het schip. Boven het westportaal tenslotte, is er werk te zien van de hedendaagse Brugse glazenier Michel Martens.

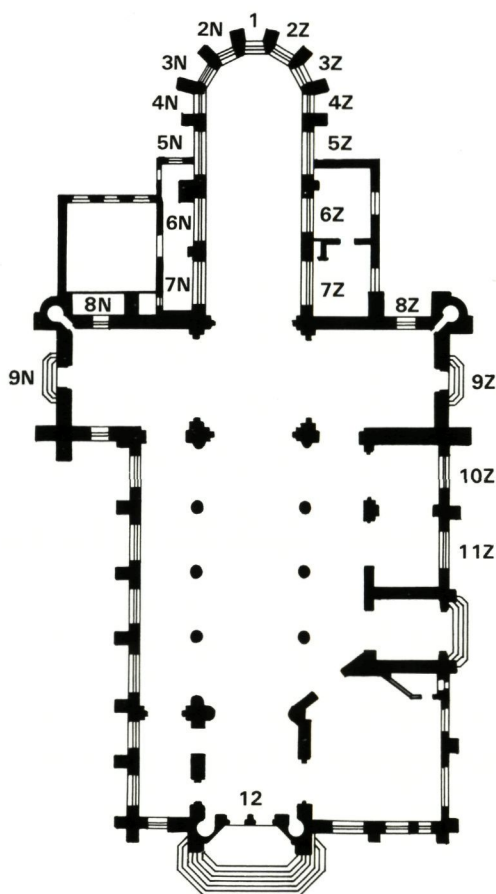
Overzicht van de glasramen.

15de eeuw

° Het Mariaglasraam.

7N

In het midden: de Maagd Maria met kind, gekroond door een engel.

Links en rechts: de beschermheiligen Hiëronymus en Servatius van de onbekende schenker.
 Dominicus en Simon Stock, uiterst links en rechts werden in 1901 door de restaurateurs Comere-Capronnier toegevoegd.
 Vlaamse of Brabantse School, laatste kwart van de 15de eeuw.

16de eeuw

° Het glasraam van de voorspraak. 7Z
 God de Vader, Christus, de H. Geest, de H. Maagd, H. Pieter en de onbekende schenker behoren tot de 16de-eeuwse compositie.
 De heiligen Paulus, Hubertus en Guido en de vier engelen zijn toevoegingen uit 1901.
 School der Oude Nederlanden, midden van de 16de eeuw.

19de en 20ste eeuw

Atelier Samuel Coucke, Brugge		
1876		6N
1877		4Z, 6Z
1892		4N, 5N
Atelier Gustave Ladon, Gent		
1892		10Z, 11Z
Atelier Jules Dobbelaere, Brugge		
1894		1
1898	2N, 3N, 2Z, 3Z	
1905		5Z
Atelier Camille Ganton, Gent		
1929		9N, 92
Atelier Michel Martens, Brugge		
1970		12

Opm.: nrs. 8N en 8Z konden niet met zekerheid gesitueerd worden.

ONZE-LIEVE-VROUWE-KATHEDRAAL ANTWERPEN

Het rijke glasraampatrimonium van de Kathedraal van Antwerpen dateert voor meer dan tachtig procent uit de tweede

helft van de 19de eeuw.
 Het oudere werk, dat voor een deel teruggaat tot het begin van de 16de eeuw werd in dezelfde periode grondig geres- taureerd. Soms zo grondig dat het oude raam volledig werd vervangen door een getrouwe kopie.
 Jean-Baptiste Capronnier, die op verzoek van Graaf de Beauafort, voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumen- ten, een rapport opstelde, beschreef de toestand vóór de restauratie als volgt:
"De glasramen in de Kathedraal van Antwerpen zijn zeer zwaar beschadigd. Ik geef hun beschrijving in volgorde van hun belangrijkheid. Hoog, in een raam aan de westkant van de noordelijke dwarsbeuk heb ik een glasraam van het begin van de 16de eeuw opgemerkt 21Z. Het is zeer mooi en goed bewaard, maar met betrekking tot de restauratie stel ik voor er een andere plaats voor te zoeken. Want waar het zich nu bevindt is het bijna niet te zien. In de Sint-Antoniuskapel bevinden zich nog mooie fragmenten van een glasraam van het einde van de 15de eeuw 20N, geschonken door

Boom van Jesse door Stalins en Janssens, 1870, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen (foto Provincie Antwerpen)

Hendrik VII, Koning van Engeland. Het stenen maaswerk en de stijlen van dit raam zijn verdwenen, maar het zal zeer gemakkelijk zijn het steenwerk en de schildering in hun oorspronkelijke staat te herstellen, want er bestaat een oude gravure van dit raam. In de Sacramentskapel bevindt zich een historisch glasraam van Willem van Nassau 16Z, het is erg beschadigd en de restauratie van het nog bestaande gedeelte zal ongeveer 1.000 fr. kosten. Het is op deze drie glasramen dat ik in het bijzonder uw aandacht wil trekken, mijnheer de Graaf. Verder vinden we in de absis van het hoogkoor drie glasramen uit het midden van de 16de eeuw 2N, 1, 2Z, ze zijn erg beschadigd en er zullen zeker voor 4.000 fr. kosten aan zijn. Het grote raam van de noordelijke dwarsbeuk is erg beschadigd 7N, maar men kan het onderwerp nog reconstrueren: kosten 4.500 fr. In dezelfde dwarsbeuk bevinden zich nog vier glasramen uit de 17de eeuw 6N, 5N, 4N, 3N in zeer goede toestand; ze zullen 1.200 fr. kosten. In de middenbeuk van het schip bevinden zich nog twee grote glasramen uit de 16de eeuw 8N, 9N, die zo'n betreurenswaardige restauraties ondergaan hebben dat ik hun herstel uitgesloten acht. In de rest van de kerk bevinden zich nog enkele wapenschilden en verspreide figuren in zes vensters" (1).

Tot daar dit vrij pessimistisch verslag uit 1849...

Het is slechts dank zij de restauraties van Jean-François Capronnier en de Firma Stalins-Janssens dat men erin geslaagd is een deel van het oude glasraampatrimonium te redden. Toch moet men vaststellen dat deze 19de-eeuwse restaurateurs zonder veel respect voor hun illustere voorgangers al te gemakkelijk gebroken of beschadigde stukken door kopieën vervangen hebben, waarbij ze er prat op gingen dat het verschil nauwelijks te merken was.

Niettegenstaande deze kritiek kan men in de kathedraal van Antwerpen vrij goed de evolutie van de glasschilderkunst in de 16de en 17de eeuw volgen. In het raam van de twee Sint-Jannen 21Z zien we nog duidelijk de reminiscenties van de gotiek. De geïsoleerde figuren, die in zichzelf gekeerd, opgesteld staan voor een damasten achtergrond, missen de

geprononceerde anatomie van de renaissance-mens. De religieuze expressie primeert in deze hoofdzakelijk tweedimensionale voorstelling waarin de schenkers bescheiden neerknielen. Deze laat-gotische traditie treffen we ook aan in het glasraam van Hendrik VII 20N, koning van Engeland. Toch brak de Italiaanse renaissance-invloed vanaf het begin van de 16de eeuw door in het glasraam. Vooreerst in het formele aspect van het omringende architecturale decor en door het toenemend belang van de schenker, die met al zijn wapenschilden en zijn opdringerige aanwezigheid de religieuze voorstelling in de verdrukking brengt. Het glasraam van Engelbrecht II van Nassau 16Z, geschilderd door Nicolaas Rombouts in 1503, is hiervan een zeer vroeg voorbeeld. Vanaf de dertiger jaren van de 16de eeuw is de renaissance-geest volledig doorgedrongen. De composities krijgen een grote dynamiek, worden drie-dimensionaal en lopen door zonder zich te storen aan de monelen van het raam. Tegelijk vergroot de aan-

De twee Sint-Jannen, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen (foto Provincie Antwerpen)

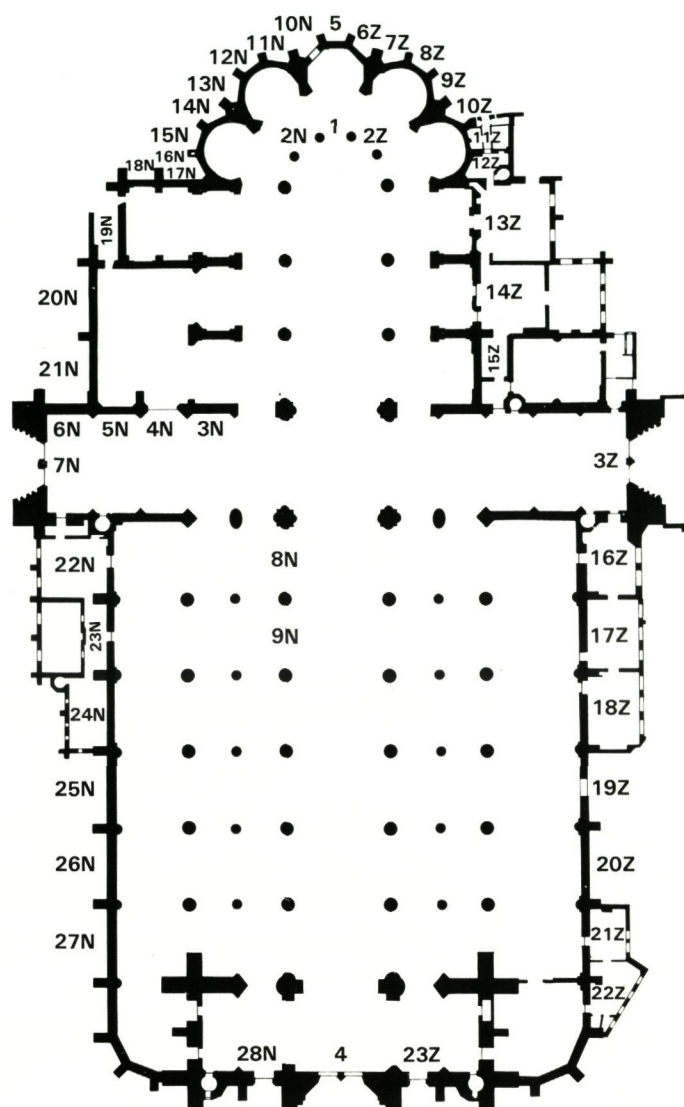
dacht voor de anatomie van het menselijk lichaam en de juistheid van de perspectief. Dit is zeer duidelijk in het raam met de *Bekering van Paulus* 9N, in 1537 geschilderd door Robbrecht Van Ollim. De klassieke renaissance glasramen van Filips II 2N, I, 2Z, uit 1556/57 en geplaatst in de absis van het hoogkoor, kondigen reeds de veranderingen aan die de glasschilderkunst in de 17de eeuw zal ondergaan.

De techniek van het glasraam veranderde ingrijpend. Reeds in de loop van de 16de eeuw was er een tendens merkbaar om het raam zoveel mogelijk samen te stellen met rechthoekige glasstukken. Dit ging gepaard met een gevoelige uitbreiding van de koloristische mogelijkheden op één enkel stuk glas. Door het wegnemen van de opgeblazen kleurlaag bij verschillende soorten plaquéglas, in combinatie met zilvergeel en grisaille, waren subtiele kleurschakeringen mogelijk. De prachtige landschappen in sommige renaissance glasramen zijn daarvan het schoonste voorbeeld.

Het gebruik van email-brandverven maakte het mogelijk om op één enkel stuk wit glas een groot aantal verschillende kleuren naast elkaar te brengen. Het glasraam 7N geschilderd door Cornelis Cussers en geschonken door de Aartshertogen Albrecht en Isabella is zo'n schilderij op glas evenals de vier anonieme glasramen in de oostwand van de noordelijke dwarsbeuk 6N, 5N, 4N, 3N.

De invloed van de schilderkunst van de 17de eeuw op de toenmalige glasschilderkunst is overduidelijk in de portretten van de schenkers van het in 1773 verdwenen glasraam van de *Zeven werken van Barmhartigheid* 22Z. Dit fragment van het in 1635 vervaardigd glasraam is ons bekend door de goede kopie van het atelier Stalins-Janssens.

Het gebruik om gehistorieerde glasramen te schenken aan kerken of kathedralen verminderde sterk in de loop van de 17de eeuw. In de 18de eeuw werden nog maar zelden dergelijke opdrachten gegeven. Wanneer er dan toch een glasraam geschonken werd, betrof het enkel de voorstelling van de familiewapens van de schenkers en een gedenkschrift. Het raam

met de wapens van de families Ullens en Verbiest is daar een representatief voorbeeld van 19Z.

Pas in de tweede helft van de 19de eeuw, toen men het oude glasraampatrimonium ging restaureren en de glasschilderkunst in ons land opnieuw opbloede onder invloed van de neogotiek en de romantische belangstelling voor ons nationale verleden, werden nieuwe glasramen voor de kathedraal van Antwerpen vervaardigd. Jean Bethune, de grote bezieler van de neogotiek in België, Henri Dobbelaere, uit Brugge, Jean-Baptiste Capronnier, de Fransman E. Didron maar vooral het lokale atelier Stalins-Janssens beglaasden in die tijd talrijke ramen van de

Plattegrond Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (foto Provincie Antwerpen)

O.-L.-Vrouwekerk. De reeks van Stalins-Janssens naar ontwerpen van Vander Ouderaa 22N, 26N in de kapel van de H. Maagd en het grote raam van Jean Bethune 3Z in het zuidtransept behoren ongetwijfeld tot de meesterwerken van de 19de-eeuwse glasschilderkunst.

Overzicht van de glasramen.

16de eeuw. Renaissance

° Het glasraam van Hendrik VII van Lancaster. Koning van Engeland en zijn echtgenote Elisabeth van York. Bovenaan flankeren Johannes de Doper en

Het laatste avondmaal, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (foto Provincie Antwerpen)

Johannes de Evangelist de Genadestoel en de O.-L.-Vrouw met kind. Beneden knielen de schenkers begeleid door de H. Joris en de H. Elisabeth. Oud-Antwerpse School (?), 1503. Restauratie Stalins-Janssens.

° Het glasraam van Graaf Engelbrecht II van Nassau, gouverneur der Nederlanden. 16Z

Het Laatste Avondmaal. Atelier Nicolaas Rombouts, Brussel, 1503. Restauratie Jean Baptiste Capronnier.

° Het glasraam van de Twee Sint-Jannen. 21Z

Johannes de Doper en Johannes de Evangelist, geflankeerd door Cornelius en Agnes, de patronen van de niet-geïdentificeerde schenkers. Oud-Antwerpse School (?), eerste kwart 16de eeuw. Restauratie Jean-Baptiste Capronnier.

° Resten van het verdwenen glasraam geschonken door Keizer Karel en Isabella van Portugal, dat de schenkers en hun patronen voorstelde. 4

Atelier Justus Vereghen de Oude (?), Antwerpen, eerste helft 16de eeuw

° Kopie van het glasraam geschonken door Antoon Fugger en zijn neef Jan-Jacob Fugger. 9N

Voorstelling van de Beking van Paulus. Atelier Robrecht van Ollim, Antwerpen, 1537. Kopie Stalins-Janssens.

° Kopie van het glasraam geschonken door Ferdinand Dassa, zijn echtgenote Barbara Rockox en hun kinderen. De Aanbidding der Koningen. Antwerpse School, 1537. Kopie Stalins-Janssens. 3N

De drie glasramen geschonken door Filips II ter herinnering aan het kapittel van het Gulden Vlies, gehouden in deze kerk in 1555:

° H. Andreas en H. Paulus met het Gulden Vlies aan hun voeten. 1

Antwerpse School, 1556.

° Maria Tudor, echtgenote van Filips II vergezeld van haar patrones de 2N

H. Maagd Maria en met de wapens van Frankrijk.
Antwerpse School, 1557.

° Filips II vergezeld van zijn patroon en met de wapens van Engeland.
Antwerpse School, 1557.

17de eeuw

° Het glasraam van Aartshertogen Albrecht en Isabella.
Atelier Cornelius Cussers, Antwerpen, 1616. Ontwerp van J.B. Van der Veken.

° Het glasraam van de broederschap der Besnijdenis.
De Besnijdenis van Jezus.
Antwerpse School, 1615.

° Het glasraam van Deken Jan del Rio. Christus aan het kruis en portret van de knielende schenker.
Antwerpse School, 1615.

° Het glasraam van de Kanunniken Vande Zijpe, Beyerlinck, Mirlinck, Miraens en Dinghens.
Godfried van Bouillon sticht het kapittel van Antwerpen.
Antwerpse School, 1615-1616.

° Het glasraam voorstellend Onze-Lieve-Vrouw op het staeksken
Antwerpse School, 1616.

° Kopie van de portretten van de vier aalmoezeniers, schenkers van het verdwenen glasraam van de zeven werken van Barmhartigheid.
Atelier Abraham van Diepenbeeck, Antwerpen, 1635. Kopie Stalins-Janssens.

18de eeuw

° Het glasraam met de wapenschilden van de schenkers, de families Ullens-Verbiest.
Antwerpse School, 1708.

19de eeuw

Atelier Jean-Baptiste Bethune, Gent
1864 7Z
1866 10N, 5, 6Z

° 1872 Het glasraam van de Verheerlijking van God door de kunsten.
Onderaan, engelen met wapenschilden met de symbolen van gilden en wetenschappen.
Midden en boven staan figuren uit Oud en Nieuw Testament die aan het gild of de wetenschap gewijd zijn.

Atelier Jean-Baptiste Capronnier, Brussel
1867 20Z

Atelier A. Stalins en A. Janssens, Antwerpen

1865 11N
1870 19N, 12N
1871 13N
1877 21N
1878 22N, 23N
1881 24N, 13Z
1884 25N
1885 26N
1889 9Z
1890 8Z, 15N, 16N, 14N, 14Z

Atelier Henri Dobbelaere, Brugge
1868 10Z, 11Z, 12Z

Atelier E. Didron, Parijs
1872 18N, 18Z, 17Z
1873 17N, 27N
1879 15Z

Anoniem Atelier
28N 1865
1923 23Z

SINT-JACOBSKERK ANTWERPEN

In 1491 begon men met de bouw van de grote toren van de Antwerpse Sint-Jacobskerk. Een zestal jaren later namen de werken aan het schip en de zijbeuken een aanvang.
Reeds in 1525 was een groot deel van het gebouw voltooid, maar door allerlei omstandigheden, onder andere geldgebrek en de bezetting van de kerk door de Calvinisten in 1566 duurde het nog tot het midden van de 17de eeuw vooraleer de Sint-Jacobskerk eindelijk volledig klaar was.
Vanaf 1525 kon men beginnen met de beglazing van de zijbeuken en het schip

van de kerk. Maar aangezien de bouwwerken slechts traag vorderden is het weinig waarschijnlijk dat reeds veel ramen een schildering gekregen hadden voordat de beeldenstormers in de tweede helft van de 16de eeuw het gebouw plunderden en vernielingen aanbrachten. Uit de 16de eeuw bleef er in de Sint-Jacobskerk slechts één enkel glasraam bewaard. Het raam met de voorstelling van het *Laatste Avondmaal* 19N, geschonken door Judocus Draeck en Barbara Colibrant. Uit de 17de eeuw bleven er echter een vrij groot aantal glasramen over, waaronder een drietal kunnen toegeschreven worden aan de Antwerpse glazenier Jan De Labaer 16N, 16Z, 15N.

Het *Laatste Avondmaal* werd in 1850 door Jean-Baptiste Capronnier gerestaureerd. Dankzij zijn aantekeningen weten we dat er nog vrij veel oorspronkelijke glasstukken konden gered worden. Zo werden de meeste hoofden van de groep van Jezus en zijn Apostelen niet vervangen en alhoewel de koppen van de schenker en

de twee beschermheiligen kopieën zijn heeft dit renaissance-glasraam zijn authentieke karakter haast niet verloren. Van het groot aantal glasramen dat in de tweede helft van de 19de eeuw door onder andere Jean-Baptiste Capronnier en Stalins-Janssens in de Sint-Jacobskerk werden geplaatst gingen er door beschadigingen tijdens de oorlog zeer veel verloren. Van Capronnier bleven er vier glasramen bewaard terwijl resten van glasramen van Stalins-Janssens in de kerkmeesterskamer werden ondergebracht.

De oorlogsschade werd na 1945 door het Antwerpse Atelier van Oscar Calders gerepareerd. Dezelfde glazenier realiseerde tussen 1949 en 1954 en tussen 1961 en 1965 niet minder dan tweeëntwintig nieuwe glasramen voor deze Collegiale kerk. De eerste reeks voerde hij uit naar ontwerpen van Crespin, de tweede reeks werd door Hizette getekend.

Overzicht van de glasramen.

16de eeuw. Renaissance.

° Het glasraam van Judocus Draeck 19N en echtgenote Barbara Colibrant. Het Laatste Avondmaal.

Beneden: de portretten van de schenkers, begeleid door hun patroonheiligen en met hun wapenschilden.

Oude Antwerpse School, 1538.

Restauratie Jean-Baptiste Capronnier.

17de eeuw.

° Het glasraam van Juan de Cachiopin 16Z en zijn echtgenote Magdalena de Lange. Rudolf, graaf van Habsburg en Regulus van Kyburg staan hun paarden af aan een priester en zijn helper, die het H. Sacrament dragen.

Atelier Jan De Labaer, Antwerpen, 1626

° Het glasraam van Barbara Stalins en 16N Willem Anthony geschonken ter nagedachtenis van Jan-Baptist de Granis, de eerste echtgenoot van Barbara Stalins. De Boodschap aan Maria.

Atelier Jan De Labaer, Antwerpen, 1629.

Sint-Jacobskerk te Antwerpen
(foto O. Pauwels)

° Het glasraam van Alexander Vincx 15N
en zijn echtgenote Geertruida Wiegers.

° Het Bezoek van Maria aan haar nicht Elisabeth.
Atelier Jan De Labaer, Antwerpen, °1641.

° Het glasraam van J. van Peborch en 7N
zijn echtgenote Barbara Gillis.
Christus aan het kruis geflankeerd door de
H. Maagd en de H. Johannes met
Maria Magdalena aan zijn voeten.
Atelier Jan de Loose, Antwerpen, 1640.

° Het glasraam van Franciscus 5N
Schilders, kerkvoogd en zijn echtgenote
Mechtilde Garrebrants.
Sierlijst met engelenkopje en opschrift.
Atelier Jaak Gooremans, Antwerpen, 1652.

° Het glasraam van 6N
Hendrik Vander Stock, zijn echtgenote
Lucretia Mennes en kinderen.
De H. Maagd Maria met het kindje Jezus
in een nimbus.
Antwerpse School, 1621.

° Het glasraam van Arnould of 21N
Arthur Van de Bemde ter nagedachtenis
van zijn ouders.
De Besnijdenis van Jezus.
Antwerpse School, 1677.

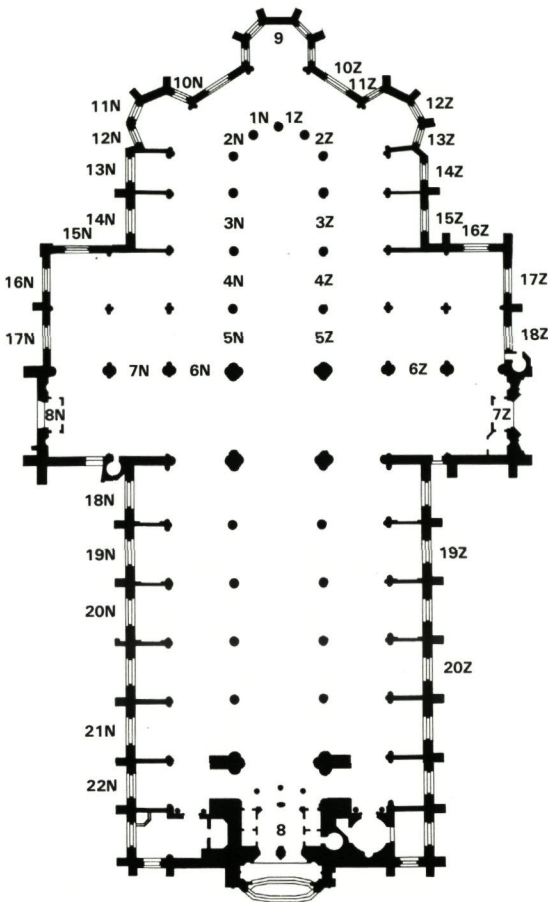
° De H. Maagd Maria met kind 6Z
vergezeld van de H. Hiëronymus en
Nothburgia.
Antwerpse School, ca. 1600.

° De H. Drievuldigheid. 5Z
Antwerpse School, 17de eeuw.

° Adellijke wapens 1651 en 1652. 4N, 3N
Antwerpse School

19de eeuw.

Atelier Jean-Baptiste Capronnier, Brussel
1874 17Z
1875 17N, 18N
1876 19Z

Plattegrond Sint-Jacobskerk te Antwerpen

20ste eeuw.

Atelier Gustave Ladon, Gent
1905 9
Herdenkingsmedaillon
1923 3Z, 4Z
Atelier Oscar Calders, Antwerpen.
Ontwerper Crespin
1949 2N, 1N, 1Z, 2Z, 20Z
1950 13N, 12N, 11N, 10N, 13Z
1951 10Z
1952 14Z, 15Z, 18Z
1953 14N, 7Z, 8N
1954 11Z, 12Z
Ontwerper Hizette
1961 8
1965 22N

SINT-ALDEGONDIS- KERK AS

De Sint-Aldegondiskerk werd opgetrokken uit mergelsteen met vensterdorpels en waterlijsten van kalksteen en is een bijzonder gaaf voorbeeld van Maasgotiek. De toren vormt het oudste deel van het gebouw en dateert uit het begin van de 15de eeuw. Het schip werd vermoedelijk ca. 1500 gebouwd en het koor, dat iets hoger uitsteekt werd nog later, tussen 1560 en 1664 voltooid.

De voormalige parochiekerk Sint-Aldegondis wordt sedert de restauratie in 1974 gebruikt als tentoonstellingsruimte door de oudheidkundige en culturele vereniging

V.Z.W. Sint-Aldegondiskring As. Het was na zijn bekroning met de Tavernierprijs in de nationale wedstrijd voor de historische Sint-Aldegondiskerk dat Jos Knaepen, glazenier uit Borgloon de opdracht kreeg om dit oude kerkje te beglazen.

Jos Knaepen werd geboren op 14 december 1939 te Sint-Truiden.

Zijn artistieke opleiding kreeg hij aan het Provinciaal Hoger Instituut voor

Architectuur en Toegepaste Kunsten te Hasselt. Na een korte periode in het onderwijs, als leraar tekenen in een Middelbare school te Borgloon en later als leraar glasschilderkunst aan het Instituut waar hij zelf gestudeerd had, wijdde hij zich vanaf 1971 als zelfstandig glazenier uitsluitend aan de vervaardiging van glasramen. Sedert die tijd breekt hij echt door en na verschillende bekroningen in binnen- en buitenland en tientallen opdrachten in openbare gebouwen, kerken, kapellen of privé-woningen behoort hij vanaf 1976 tot de gevestigde waarden en wordt hij als jurylid betrokken bij de uitreiking van verschillende prijzen voor de glasschilderkunst.

Johan Valcke over de glasramen van Jos Knaepen in de Sint-Aldegondiskerk te As:

In de Sint-Aldegondiskerk te As bereikt

Jos Knaepen een optimaal resultaat met zijn eigen vorm van glasramen. Een vormgeving die hij pas na veel experimenteren ontdekte.

Principieel vertrekt hij van de evenwaardigheid van lood en glas. Hij vindt dat het lood ten onrechte steeds als louter bindmiddel wordt beschouwd en daarbij een ondergeschikte rol krijgt toebedeeld. Doordenken op die bindende functie en volledig uittesten van de plastische eigenschappen van het lood brachten hem tot zijn oplossing.

Hij begint met het aan elkaar hechten van strippen glas en lood, in een heel ritmisch-grafisch geheel. Het lood wordt gedreven in een licht reliëf of in een geometrische vorm gesneden. Wanneer het licht dan van binnenuit op zo'n raam valt en het normale effect van oplichtend glas tenietgedaan wordt, kan het oog nog altijd genieten van het spel tussen mat lood en glanzend glas.

Jos diept dit verder uit want in sommige ramen laat hij het kleurenspectrum weg om het te vervangen door kleurloos glas. Het glas wordt echter niet gedegradeerd tot achtergrond-materiaal want door zijn structuur - hij gebruikt antiek geblazen glas - vertoont het een eigen ritme dat perfect past in de totale compositie. Meer zelfs, de kleurloosheid is heel belangrijk want die geeft een bijzondere eigenschap aan het raam. Waar een glasraam meestal een broze gekleurde afscheiding is in de ruimte, met een achtergrond die bijna volledig wordt afgeschermd door de kleuren en de tekeningen in het

Sint-Aldegondiskerk te As
(foto O. Pauwels)

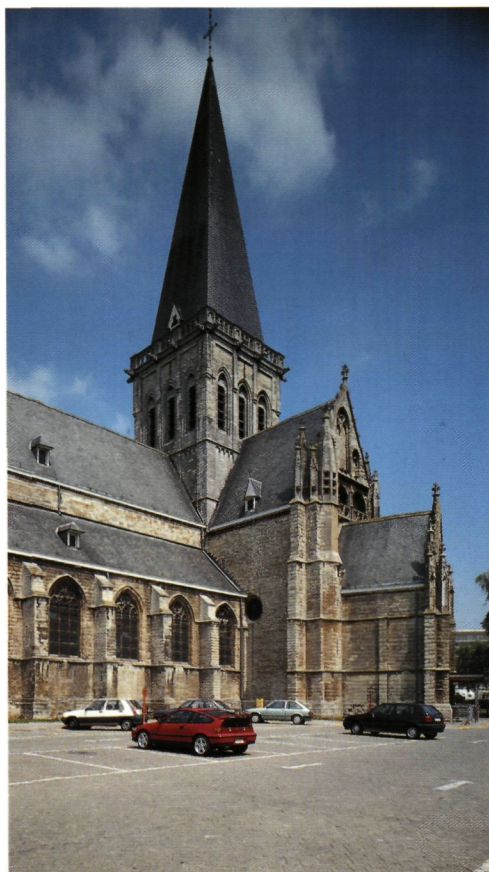

raam, blijft er nu een doorstroommogelijkheid voor deze ruimte. Vooral de achtergrond, de beweeglijkheid en de verandering ervan zitten erin geëngageerd als een element van het raam zelf. Daardoor wordt het een integrerend deel van de ruimte. Het geheel biedt een erg sobere aanblik, heel krachtig maar toch verfijnd. Krachtig door de soms harde vormen en de zware, kloeke loodpartijen, fijn door het lichte glas en de bijwijlen erg dunne strippen lood die in een lijnenpatroon geplaatst worden (2).

SINT-MARTINUSKERK ASSE

De gotische decanale Sint-Martinuskerk te Asse werd opgetrokken uit zandsteen van de streek. Het is een vrij belangrijk gebouw, bestaande uit een driebeukig schip, een dwarsbeuk met kruisingstoren, een koor met zuiderzijkoor en een sacristie ten noorden. De dwarsbeuk en de kruisingstoren dateren van de vroege 13de eeuw, het schip deels van het einde van die eeuw, terwijl het koor en het zuiderzijportaal 15de-eeuws hooggotisch zijn. In deze oude kerk bleef er slechts één oud 17de-eeuws glasraam bewaard 5N. Het glasraam van Catharina van Brandenburg dateert uit het tweede kwart van de 17de eeuw, maar werd in de 19de eeuw zwaar gerestaureerd door Jean-Baptiste Capronnier. In het tympanon stond de voorstelling van het Lam Gods tussen engelenkopjes; centraal een calvarieberg; de schenkster met haar patrones: de H. Catherina en haar echtgenoot Jan Coterav in gezelschap van zijn patroon Johannes de Doper.

Nadat de architect Serrure in 1865 de Sint-Martinuskerk aan de westpartij met twee traveeën had vergroot, deed men een beroep op het Brugse atelier Dobbelaere voor de nieuwe beglazing van de kerk. De eerste glasramen voor de Sint-Martinuskerk werden nog door Henri Dobbelaere ontworpen, maar de meeste ramen werden geplaatst op het einde van de tachtiger en het begin van de

Sint-Martinuskerk te Asse
(foto O. Pauwels)

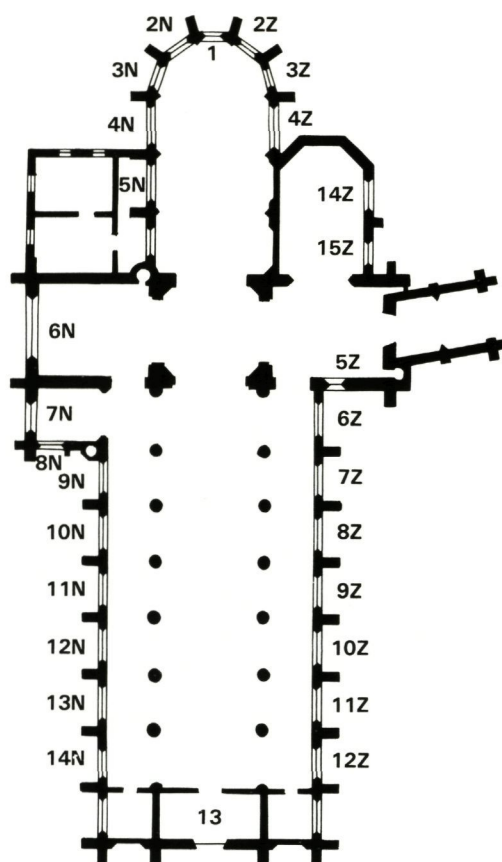
negentiger jaren, toen de zoon Jules Dobbelaere het atelier reeds had geërfd van zijn vader.

De beglazing van de kerk van Asse geeft ons een typisch beeld van de glasramenproductie van het atelier Dobbelaere, zoals die evolueerde na de dood van Henri. De slechte staat van bewaring, door het gebrek aan onderhoud, is illustratief voor het gebrek aan interesse voor de 19de-eeuwse glasschilderkunst.

Overzicht van de 19de-eeuwse glasramen.

° De Hemelvaart van Christus en de 4N
H.H. Rumoldus, Petrus, Antonius, 1878.

° De Roeping van de H. Berlindus en 3Z
de Vinding van het ongeschonden lijk, de
H. Josefina, O.-L.-Vrouw, H. Gertrudis,
1887.

H. Jacobus de Mindere,	1891	12Z
H. Thomas,	1891	11Z
H. Johannes,	1891	10Z
H. Jacobus de Meerdere,	1891	9Z
H. Andreas,	1891	8Z
H. Paulus,	1891	7Z
H. Petrus,	1892	6Z

° Het verhaal van het wonderbaarlijke kruis van Asse, 1892. 14Z

° Het wonder van het Calvariekruis in een boom, 1892. 15

° De kruisoprichting door een bisschop en de H. Jozef Augustinus en Carolus Borremeus, 1895. 2Z

° Het Wonderbare kleed en het Laatste Avondmaal, Jezus geflankeerd door Jozef en Maria (H. Familie), 1905. 1

° Sint-Martinus, patroon van de kerk, 1910. 13

° Het Lam Gods en de vier evangelisten Johannes, Lucas, Marcus en Matheus, 1911. 5Z

° De Hemelvaart van Maria en de H.H. Franciscus Salis, Anna en Adrianus, 1887. 4Z

° De Martelaren van Gorcum en de H.H. Franciscus Borge, Henricus en Benedictus, 1890.

° De Kruisdraging van de H. Ludovicus en de H.H. Theresia, Johannes en Elisabeth, 1890. 2N

° O.-L.-Vrouw geeft de rozenkrans aan Dominicus en de H.H. Hubertus, Barbara, Rochus en Eligius, 1891. 6N

° Apostelen: H. Filippus, 1891 9N
Bartholomeus, 1891 10N
H. Matheus, 1892 11N
H. Simon, 1891 12N
H. Thaddeus, 1891 13N
H. Mathias, 1891 14N

SINT-PIETERSABDIJ- KERK ASSEBROEK

In 1937 beglaasde de Brugse glazenier Frank Roderburg de Sint-Pietersabdijkerk aan de Baron Ruzettelaan, de laan waaraan ook zijn atelier lag. Deze glasramen, waarvan er een uit de westgevel onder het monogram van de kunstenaar het jaartal 1936 draagt, zijn uitgevoerd in helle bonte kleuren en waren voor hun tijd zeer modern opgevat.

Van de monumentale figuren in geometrisch-abstraherende stijl, samengesteld uit grote hoekige glasstukken in helle gele, oranje, blauwe, rode en groene kleuren zijn enkel de grote trekken geschilderd. Ze komen verpletterend over en zijn in feite te kolossaal voor dit kerkje. De vijf glasramen van het koor waren zo enorm, dat men

reeds in 1952 besloot om ze te vervangen door nieuwe ramen, ditmaal ontworpen door Van der Weghe en uitgevoerd door C. Annijns.

De meest geslaagde ramen van Roderburg waren die in het transept en die boven het westportaal.

De heiligen in de acht glasramen in de lichtbeuk van het schip en het *Heilig Hart van Jezus* in de oostwand van het zuidtransept zijn in traditionele stijl en werden naar daar overgebracht toen ze in 1937 in het koor plaats moesten ruimen voor het gedurfde werk van Roderburg.

Het was de verdienste van deze, uit Duitsland afkomstige glazenier, te breken met de traditionele neogotische religieuze glasramen en door zijn vaak onbegrepen modernisme nieuwe wegen te openen voor de glasschilderkunst.

Sint-Pieterabdijkerk te Assebroek (foto O. Pauwels)

Overzicht van de glasramen van Roderburg.

Het noordtransept:

° Als Mozes de handen verhief dan overwon Israël.

Het zuidtransept:

° De H. Benedictus tussen twee biddende monniken.

Boven het westportaal (raam met monogram + datum 1936):

° H.H. Isidoor, Petrus en Godelieve.

De twaalf zijbeukramen:

Symbolen van de twaalf apostelen.

SINT-REMIGIUSKERK BAARLE-HERTOG

De laat-gotische kerk van Baarle-Hertog, die voltooid werd in 1640, kreeg het tijdens de Tweede Wereldoorlog hard te verduren. Bijna totaal vernield, werd het gebouw in 1950 onder de leiding van architect Ritzen opnieuw opgetrokken in de oorspronkelijke stijl. Voor de beglazing

van de negentien grote ramen van deze kerk deed men beroep op de Antwerpse glazenier Jos Hendrickx.

Jos Hendrickx werd geboren te Borgerhout op 13 maart 1906. Reeds zeer vroeg, na enkele jaren middelbare studies aan een college koos hij voor een artistieke opleiding in de Antwerpse Academie, waarna hij in 1925 student werd aan het Hoger Instituut voor Schone Kunsten. Hij volgde er de richting grafiek en kreeg er les van onder andere Edward Pellens en Isidoor Opsomer. Zijn opleiding als graficus had een zeer grote invloed op zijn latere glazenierswerk.

Jos Hendrickx begon zich vrij laat in zijn loopbaan, hij was toen reeds voorbij de veertig, toe te leggen op de glasschilderkunst. In de loop van de jaren vijftig, toen onze glazeniers hun handen vol hadden met de talloze restauratieprojecten, begon Jos Hendrickx zich meer en meer bezig te houden met dit ambacht. Omdat hij zich zowel met het ontwerp als met de volledige uitvoering van de glasramen inliet keek hij in die periode uit naar een hoger en ruimer atelier, de kapel van het Vander Biest-Godshuis aan de Falconruil. Als glazenier is Jos Hendrickx niet uit het spoor van zijn grafische stijlevolutie getreden. Hij bleef graficus en tekenaar.

Sint-Remigiuskerk te Baarle-Hertog (foto O. Pauwels)

Het spel van de loodlijnen in zijn glasramen werd een onderdeel van zijn totale composities. Hij abstraheerde de menselijke figuur tot een spel van lijnen en kleurvlakken waarin alleen de koppen en de handen de gestalten herkenbaar maken. In elk der negentien glasramen van de Sint-Remigiuskerk stelde Jos Hendrickx één monumentale figuur centraal op. Omgeven door kleurloos glas, krijgen de symbolisch ingekleurde heiligen alle aandacht en treden vanuit de ijle samen met het witte licht de ruimte binnen. Vanaf 1959 begon de plaatsing van de ramen in het koor, pas in 1967 waren de zeven koorramen voltooid. Centraal staat de *Hemelvaart van Onze-Lieve-Vrouw*, geflankeerd door de H. Remigius en de H. Willebrordus. De vier evangelisten vervolledigen de rest van de koorramen, Johannes en Lucas langs de noordkant en Marcus en Matheus aan de zuidkant. Eveneens uit 1967 dateren het *Verrijzenisraam* in het noordtransept en het *Sint-Jozefraam* in het zuidtransept. De heiligen uit onze gewesten, die de tien

ramen van het schip van de St.-Remigiuskerk tooien kwamen in 1970 tot stand.

SINT-WALDETRUDIS- KERK BERGEN

Vanaf 1506, toen de bouw van de nieuwe Collegiale kerk van Bergen voldoende ver gevorderd was, deed men een beroep op de keizerlijke familie, de adel en de hogere geestelijkheid om glasramen te schenken. Zo weet men dat alleen al in de loop van de 16de eeuw ten minste negenendertig ramen van de Sint-Waldetrudis beglaasd werden en dat er tot laat in de 17de eeuw nog ettelijke nieuwe glasramen bijkwamen. Veel, maar lang niet alles bleef bewaard. De grootste schade werd veroorzaakt door het Franse oorlogsgeweld dat herhaalde malen de stad teisterde. Zo ondermeer

tijdens de belegering van Bergen in 1691 door de troepen van Lodewijk XIV, of tijdens de bombardementen van 1746 en de invasies ten tijde van de Franse Revolutie. Het verbaast ons dan ook niet dat er in het begin van de 19de eeuw dringend iets moest gedaan worden om de glasramen van de Collegiale kerk van Bergen te redden. Herhaalde malen drong kanunnik Descamps, toenmalige pastoor van de Sint-Waldetrudis daar op aan. Pas in 1838, toen Jean-Baptiste Capronnier een restauratieproject indiende, werd er eindelijk werk van gemaakt. Het werd een onderneming van zeer lange duur, die ongetwijfeld zware financiële inspanningen met zich meebracht. Dat kan misschien verklaren waarom de werken in 1851 werden stilgelegd. Een zware orkaan die in 1855 over ons land woedde en die de pas gerestaureerde glasramen opnieuw beschadigde kwam eveneens roet in het eten strooien. Zo duurde het tot 1887 vooraleer de vijftien ramen van het hoogkoor en twee ramen in het transept klaar kwamen en pas in 1896 kon het laatste oude glasraam in de dwarsbeuk geïnstalleerd worden.

Na de Tweede Wereldoorlog moesten de in 1943, uit vrees voor beschadigingen uitgenomen glasramen teruggeplaatst worden.

Toen, in 1949, besloot men om de resten van de oude 17de-eeuwse glasramen, afkomstig uit de lichtbeuk van het schip en die men sedert de 19de-eeuwse restauratiewerken in kisten had bewaard, ook te recupereren.

De huidige lichtbeukramen zijn het resultaat van een samenwerking tussen het Brussels atelier van Frans Crickx en de ontwerper Hizette, die na een heraldische studie van Van Schijndel, de restauratietekeningen uitwerkte. Slechts door een grondige studie van de bewaringstoestand zal men kunnen uitmaken in hoeverre deze twijfelachtige reconstructies van 1964-1966 nog als 17de-eeuwse glasramen kunnen beschouwd worden. Zo lang dit nader onderzoek niet gebeurd is kan men beter geen standpunten innemen over dit werk.

De eerste neo-glasramen werden voor de Collegiale kerk van Bergen vervaardigd

door het Brusselse atelier van Jean-Baptiste Capronnier. Zoals haast overal heeft hij ook hier de sporen die hij reeds verdiend had met zijn restauratiewerk, kunnen verzilveren met nieuwe opdrachten. De andere glasramen uit de 19de- en 20ste eeuw werden gerealiseerd door zijn opvolgers Comere-Capronnier en door de Gentse ateliers van Gustave Ladon, Joseph Casier en Camille Ganton. Yvette Vanden Bemden over de oude glasramen van de Sint-Waldetrudis: *In de glasramen in het koor en het transept van de Sint-Waldetrudis kunnen wij de stilistische evolutie volgen die zich voordeed in de Oude Nederlanden tijdens de 16de eeuw. In het begin kunnen we nog spreken van een sterk middeleeuwse traditie, merkbaar in de voorstelling van de personages, architecturale omlijstingen, baldakijnen en gedamascceerd textiel die de ruimte afsluiten, ook in de muuropeningen en gotische motieven, zelfs al zien we reeds pogingen tot innovatie hun intrede doen via kleine details zoals balusters en zuiltjes: glasramen in de absis (ca. 1511) 1, 2N, 3N, 2Z, 3Z, de glasramen van Jacques de Croy 4N (na 1510), Guillaume de Croy 5Z (1500-1525) en Philippe de Clèves 5N (1514). Later zien we hoe de architecturale omlijsting weliswaar gotische elementen (hogels, monelen, maaswerk) bewaart maar toch ook motieven ontwikkelt die een compromis zijn*

Sint-Waldetrudiskerk te Bergen (foto O. Pauwels)

tussen gotiek en renaissance zoals balusters, zuiltjes, putti, guirlanden... in de glasramen van de Carondelet 4Z (1512) en Philibert Prudhom 8N (1524). Meer en meer komen de renaissance-elementen dan op de voorgrond. Ze getuigen van originaliteit, natuurlijkheid en een bepaalde vanzelfsprekendheid: pilasters, tondo's, friezen, dubbele voluten, schelpen ... in de glasramen met de Dood van de H. Maagd 11N (1523), de glasramen van Hughes Martinée 10N (1523), Michel Amand 9N (1ste helft 16de eeuw), het Doopsel van Christus 11Z (1933), de H. Drievuldigheid 6Z (1536).

In de glasramen van de Visitatie 7N (1542), de Apocalyps 8Z (1561 en 1582) en de Geboorte 6N (1581) tenslotte wordt de stijl weer klassieker, soberder, kouder ook alhoewel we eraan twijfelen of de originele creaties hier nog echt te beoordelen vallen daar deze ramen voor een zeer groot gedeelte vervangen werden.

Wie zijn de makers van deze glasramen? Men is geneigd te denken aan de Eve's omdat men in de archieven hun naam dikwijls terugvindt, men denkt ook aan Nicolaas Rombouts ter wille van een signatuur, het mecenaat en stilistische vergelijkingen.

We kunnen uiteindelijk drie vaststellingen doen. Het is duidelijk dat er in de glasramen van Bergen, over het algemeen gezien, voor de eerste helft van de 16de eeuw dan, weinig enthousiasme aan de dag gelegd wordt tegenover de nieuwe vormgeving. Men blijft meer nog dan in de andere steden van de Oude Nederlanden zoals Brussel, Antwerpen en Luik, gehecht aan het traditionele repertorium. Ten tweede is de rol van Nicolaas Rombouts overduidelijk. We kunnen zonder twijfel de koninklijke glasramen en deze van Jean de Carondelet en van Philibert Prudhom aan hem toeschrijven. Zijn invloed is ook aanwezig in de andere glasramen. Modellen en tekeningen uit zijn atelier of van de hand van zijn opvolgers waren toendertijd sterk in zwang.

Ten derde zien we in de glasramen van Bergen een verschuiving van de Brusselse invloed (Rombouts) naar een Antwerpse. Deze verschuiving merken we ook in de andere glasramen in de oude-Nederlanden (Luik, Brussel) tijdens de eerste helft van de 16de eeuw. We betreuren het feit dat heel wat glasramen in Bergen ofwel verdwenen

zijn ofwel te drastisch werden gewijzigd tijdens opeenvolgende restauraties. Langs de andere kant is het een feit dat de Sint-Waldevtrudis nog een van de grootste collecties oude glasramen bezit. Zij vormen een onschatbare historische en artistieke getuigenis en zij zijn tevens een streling van licht en kleur voor het oog".

Overzicht van de glasramen.

16de eeuw. Renaissance.

De vijf koninklijke glasramen, geschonken door Maximiliaan van Oostenrijk: Atelier Nicolaas Rombouts (?), Brussel, 1511

° De Kruisiging van Christus. 1
Portretten van de schenker
Maximiliaan van Oostenrijk en zijn zoon
Filips de Schone.

° Jezus te midden van de geleerden, 2N
onderwijzend in de tempel.
Portretten van de schenker, en zijn zonen
Filips de Schone en Frans, geknield en
vergezeld door hun patroonheiligen.

° De Verschijning van Christus aan de 2Z
Heilige Maagd. Portretten van
Filips de Schone en zijn twee zonen
Karel en Ferdinand, vergezeld van hun
beschermmheiligen.

° De Vlucht naar Egypte. Portretten 3N
van Margareta van Oostenrijk en van haar
moeder Maria van Bourgondië, vergezeld
van hun patronen.

° De Hemelvaart van Christus. 3Z
Portretten van Johanna van Aragon,
echtgenote van Filips de Schone en haar
vier dochters, Eleonora, Isabella, Maria en
Catherine, vergezeld van hun
beschermmheiligen.

° Het glasraam geschonken door
Jacques de Croy:
De Opdracht in de Tempel. Portret van 4N
de schenker, bisschop en hertog van

Kamerijk, vergezeld door zijn patroon
H. Jacobus.
School der Oude Nederlanden, kort na 1510.

° Het glasraam geschonken door 4Z
Jean de Carondelet:
De Nederdaling van de Heilige Geest over
de apostelen. De H. Maagd, H. Donatius,
H. Johannes de Evangelist en H. Stefanus.
Portret van de schenker Jean de
Carondelet, aartsbisschop van Palermo.
Atelier Nicolaas Rombouts (?), Brussel,
1512.

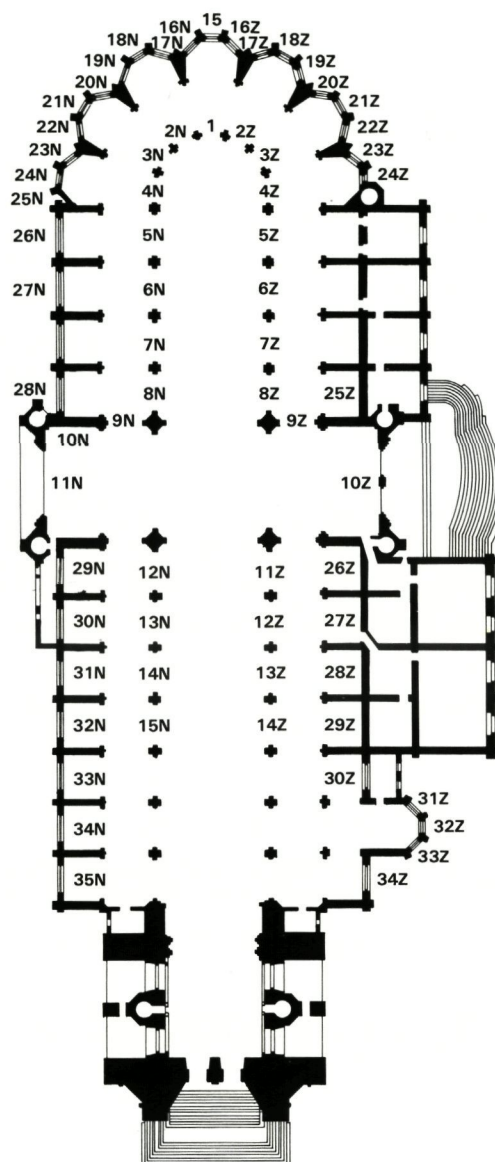
° Het glasraam geschonken door 5N
Filips van Kleef, Heer van Ravenstein en
zijn echtgenote Françoise van Luxemburg:
De Aanbidding der Koningen. Portretten
van de schenkers, vergezeld van hun
beschermeiligen.
School der Oude Nederlanden, 1514.

° Het glasraam geschonken door 5Z
Willem de Croy, hertog van Soria, markies
van Aarschot en zijn echtgenote
Magdalena van Hamal: De Hemelvaart van
Onze-Lieve-Vrouw. Portretten van de
schenkers vergezeld door hun
patroonheiligen.
School der Oude Nederlanden, eerste
kwart van de 16de eeuw.

° Het glasraam geschonken door 6N
Pieter-Ernst, graaf van Mansfelt en zijn
echtgenote Marie de Montmorency:
De Geboorte van Christus, omringd door
de wapenschilden van de schenkers.
Atelier Ionart, Bergen (?), 1581.

° Het glasraam geschonken door 6Z
Antoon van Lalaing, Heer van
Hoogstraten en zijn echtgenote
Elisabeth van Culemborg:
De Heilige Drievuldigheid. Portretten van
de schenkers, vergezeld van hun
patroonheiligen.
School der Oude Nederlanden (?), 1536.

° Het glasraam geschonken door 7N
Maximiliaan van Horne, Heer van
Gaasbeek en zijn echtgenote
Barbara van Montfoort.
Het Bezoek van Maria aan Elisabeth,
omgeven door wapenschilden van de

Plattegrond Sint-
Waltrudiskerk te Bergen

schenkers.
School der Oude Nederlanden (?), 1542.

° Het glasraam geschonken door 8N
Philibert Prudhom, kanselier van de Orde
van het Gulden Vlies, proost van het
kapittel van Utrecht:
De Boodschap aan Maria met links op de
voorgond de schenker vergezeld van zijn
patroonheilige en rechts H. Martinus.
Atelier Nicolaas Rombouts, Brussel, 1524.

° Het glasraam geschonken door 8Z
Filips van Stavele, Heer van Haumont en
zijn echtgenote Anna van Pallant:
De Aanbidding der Grijsaards van de
Apocalyps. Portretten van de schenkers
vergezeld van hun patroonheiligen.

School der Oude Nederlanden, Bergen,
1561 en 1582.

° Het glasraam geschonken door 9N
Michel Amand, Heer van Petigny en zijn
echtgenote Catherine Goubille:
Pieta, de dode Christus gesteund door zijn
moeder en H. Johannes.
Portretten van de schenkers.
School der Oude Nederlanden, Bergen (?),
eerste helft van de 16de eeuw.

16de eeuw

° Het glasraam geschonken door 10N
Hughes Matinee, apostolisch kerkprelaat.
H. Antonius en H. Hugo met onderaan
het portret van de schenker.
School der Oude Nederlanden, Bergen (?),
1523.

° Het glasraam geschonken door de 11N
Stad Bergen:
De Dood van Maria. Het wapen van de
schenker (de Stad Bergen) wordt gedragen
door engelen.
School der Oude Nederlanden, Bergen (?),
1523.

° Het glasraam geschonken door 10Z
Charles de Pipa, commandeur in de Orde
van Sint-Jan van Jeruzalem, te
Henegouwen:
Het Doopsel van Christus en het
wapenschild van de schenker.
School der Oude Nederlanden, Bergen (?),
1533

17de eeuw

° Het glasraam geschonken door 7Z
François Buisseret, aartsbisschop van
Kamerijk.
De Heilige Franciscus van Assisië ontvangt
de Stigmata. Portret van de schenker.
School van Bergen (?), 1615.

° Het glasraam geschonken door 9Z
Jean Griffon de Masnuy, baljuw van de
Sint-Waldetrudis te Bergen en door zijn
echtgenote Jeanne Bernard.
De Boodschap aan Maria. Portretten van

de schenkers en hun wapenschilden.
School van Bergen (?), 1646.

17de-eeuwse glasraamfragmenten 12N-
samenesteld naar ontwerpen van 15N en
Hizette en Piron door het Atelier 11Z-
van Frans Crickx, 1964-1966. 14Z

° Glasraam van de Dood van Christus. 14Z
Wapens van Willem du Mont,
Hélène Ghodemart en Agnès de
Buzignies.

° Glasraam van de Hemelvaart van Maria.
Jean de Buzignies en Suzanne
Vanderhaegen.

° Glasraam van de Maagd met kind
omgeven door emblemen, wapens van
Salomon van Brussel en Marie
d'Ardembourg.

° Glasraam van het Gevecht van Aarstengel
Michael. Willem de Vergnies en Marie de
Buzignies.

° Glasraam van Henri Dessus le Moustier
en Michèle de Pechant.

° Glasraam van de Transfiguratie. Willem le
Bèque, Marie Waudart en Marie-Anne de
Glarge.

° Glasraam voor de Aanbidding der
Koningen. Jean Malapert en Marie de
Guise.

° Glasraam van de Ecce Homo. Jean de
Prés en Jean de Tifves.

19de en 20ste eeuw

Atelier Jean-Baptiste Capronnier, Brussel
1868 15
1874 16N, 16Z
1880 31Z
1880-1882 33Z
1882 32Z
1890 30Z,
34Z

Atelier Comere-Capronnier
1893 25Z
Atelier Gustave Ladon, Gent
1880(?) 33N

1890	29Z
1893	34N, 32N
1898	27N, 26N
1900	23Z, 24Z
1903	25N, 24N, 23N
1905	30N
1909	27Z, 28Z, 17Z, 18Z, 19Z
s.d.	35N, 31N, 28N
Atelier Joseph Casier, Gent	
1906	26Z, 29N
Atelier Ganton-Defoin, Gent	
1930	19N, 17N
1932	20Z, 21Z, 22Z
1933	22N, 21N, 20N

De twee resterende werden dan later, omstreeks 1559-1560, door Jacques Adornes, één van de twee zonen van Jean de la Coste-Adornes, geschonken.

Ze kunnen alle zes toegeschreven worden aan de zogenaamde 16de-eeuwse Vlaamse glasschildersschool.

Overzicht van de glasramen volgens de genealogie van de familie Adornes.

° Pierre I Adornes en zijn tweede echtgenote Elisabeth van de Walle met hun beschermheiligen Petrus en de H. Elisabeth van Hongarije (1ste helft 16de eeuw)

JERUZALEMKERK BRUGGE

Deze mooie kleine gotische kerk werd in het tweede kwart van de 15de eeuw opgericht. De opdrachtgevers Pierre II en Jacques Adornes, zijnde de twee zonen van Pierre I Adornes, hadden zich voor deze kerk geïnspireerd op het plan van de H. Grafkerk te Jeruzalem, hun bekend door hun reizen naar het Heilig Land. De zes glasramen in de Jeruzalemkerk werden door de nakomelingen van deze broers Adornes besteld.

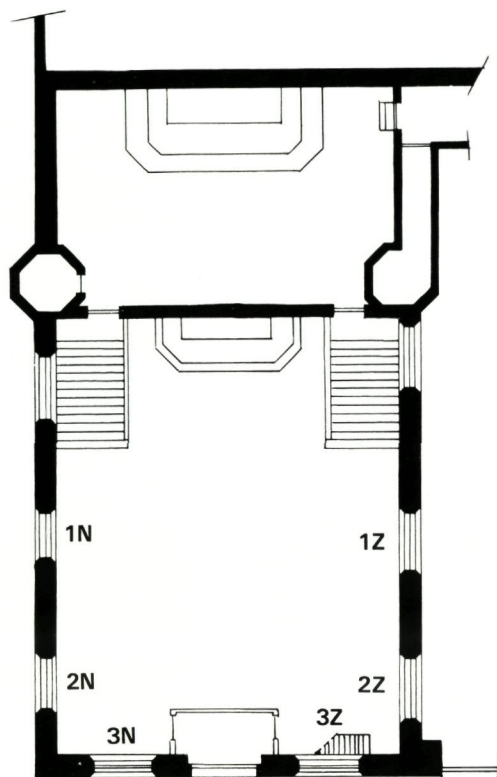
Op de vrij goed bewaard gebleven glasramen zien we telkens twee leden van de familie Adornes, vergezeld van hun patroonheiligen, biddend en geknield, met op de achtergrond een renaissance architectuur waardoor een landschap zichtbaar is.

Deze mooie ramen werden waarschijnlijk gerealiseerd in de eerste helft en het derde kwart van de 16de eeuw.

De eerste vier werden vermoedelijk geschonken door Jean de la Coste-Adornes, nadat hij in 1511-1512 de toelating verkregen had om de oude adellijke naam van zijn moeder Agnes Adornes verder te voeren.

Jeruzalemkerk te Brugge (foto O. Pauwels)

Genealogie van de familie Adornes

Plattegrond Jeruzalemkerk te Brugge

einde 13de eeuw MARTIN Adornes
x Catherine de Schynckele

1 PIERRE I Adornes
x Elisabeth van de Walle

2 Jacques Adornes
PIERRE II Adornes
x Elisabeth Braderijckx

3 ANSELME Adornes
x Margareta van der Banck

4 ARNOULD Adornes
x Agnes van Nieuwenhove

AGNES Adones
x Andre de la Coste

5 JEAN de la Coste-Adornes
x Catherine Metteneye

6 JEROME Adornes
JACQUES Adornes

° Pierre II Adornes en zijn echtgenote 2N Elisabeth Braderijckx met hun beschermheiligen Petrus en Elisabeth van Hongarije (1ste helft 16de eeuw)

° Anselme Adornes en zijn echtgenote 1Z Margareta van der Banck met hun patroonheiligen Anselmus, aartsbisschop van Canterbury en Margareta (1ste helft 16de eeuw)

° Arnould Adornes en zijn echtgenote 2Z Agnes van Nieuwenhove met hun beschermheiligen Arnoldus en Agnes (1ste helft 16de eeuw)

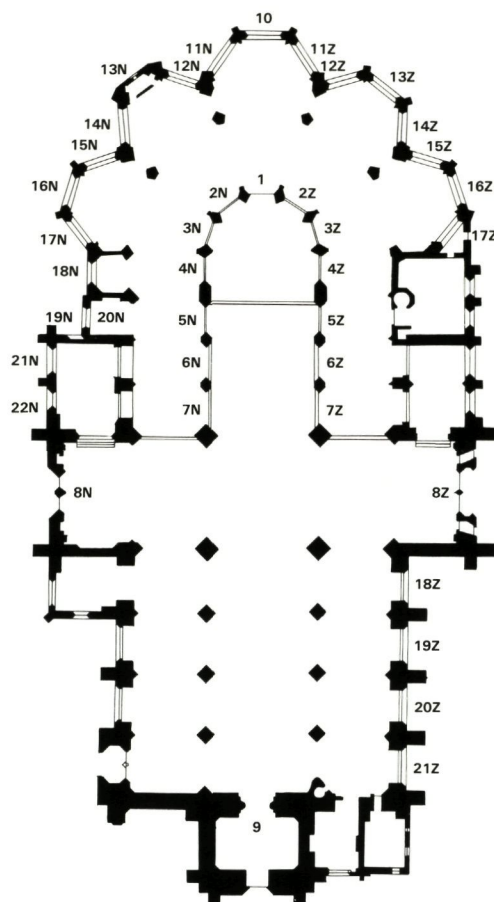
° Jean de la Coste-Adornes en zijn 3Z echtgenote Catherine Metteneye met hun beschermheiligen Johannes-de-Doper en Catharina (derde kwart 16de eeuw)

° De gebroeders Jérôme en 3N Jacques Adornes met hun patroonheiligen Hiëronymus en Jacobus (derde kwart 16de eeuw)

SINT-SALVATOR-KATHEDRAAL BRUGGE

De glasramen uit de Sint-Salvator-kathedraal te Brugge dateren allemaal uit de 19de en de 20ste eeuw. Het enige raam dat nog gedeeltelijk oude fragmenten telt werd in 1896 door Samuel Coucke grondig hersteld en in 1903 door zijn zonen nog aangevuld. In dit raam van de *H. Barbara* in de huidige Sint-Jozefkapel zitten nog enkele oude stukken 16N, de datum 1552 op het raam is door Coucke aangebracht en is onzeker. Vermoedelijk dateerde het oorspronkelijke raam uit de tweede helft van de 16de eeuw. De oude

◀ Pierre II Adornes en Elisabeth Braederyckx en hun patroonheiligen en wapenschilden, Jeruzalemkerk te Brugge (foto G. Charlier)

glasramen van de Sint-Salvator zullen ongetwijfeld sterk geleden hebben tijdens de godsdienstoorlogen in de tweede helft van de 16de eeuw. Reeds in 1584 werden de glasramen hersteld en in 1613 beglaasde men het grote raam boven het zuidportaal opnieuw.

Het merendeel van het glasramenpatrimonium ging echter verloren doordat men de ramen met opzet uit de kerk verwijderde. Tijdens de Barok, toen men grote portiekaltaren oprichtte en die van monumentale schilderijen voorzagen, werden sommige ramen in de koorkapellen gedeeltelijk dichtgemetseld. Omdat het dan vaak te donker werd nam men in die kapellen de gebrandschilderde ramen weg en plaatste men gewoon ongekleurd glas, dat een helder licht kon werpen op de monumentale barokaltaren en schilderijen. Het maaswerk en de raamstijlen werden in de 18de eeuw bij herstellingen vaak vervangen door goedkopere, moderne ijzeren stijlen, hetgeen meestal gepaard

ging met het verdwijnen van het oude gebrandschilderd glas.

Te Brugge bleef enkel in de Barbarakapel een laat-rennaissance glasraam gedeeltelijk bewaard. Door de ingrijpende herstellingen en toevoegingen is het echter nauwelijks nog als 16de-eeuws te beschouwen en kan men het eerder als een neo-rennaisanceraam van het Brugse atelier Coucke aanzien.

Het is pas vanaf de tweede helft van de 19de eeuw, toen men bij restauratiewerken de ramen opnieuw voorzagen van stenen stijlen en maaswerk, om het oude karakter van het gebouw te herstellen, dat men het plan opvatte om de kerk in middeleeuwse stijl te beglazen. De eerste werken in die zin werden uitgevoerd door het Mechelse glazeniersatelier van Jean-François Pluys, dat eerder te Brugge werkzaam was aan de H. Bloedkapel. Het glasraam dat hij in 1848 naar tekeningen van E. Wallays voor de Catharinakapel van de Sint-Salvatorkathedraal vervaardigde werd echter reeds in 1911 verwijderd. De oudste glasramen die vandaag de kerk tooien danken we aan Jean Bethune en Henri Dobbelaere. Zij werden later opgevolgd door Jules Dobbelaere, Arthur Verhaegen, Samuel Coucke en zonen, Louis Grossé en Jan Leys.

Overzicht van de glasramen per atelier.

Atelier Jean Bethune, Gent

1861	11N, 11Z
1867	1, 2N, 2Z
1869	19N
1872	3N, 3Z
1876	10

Atelier Arthur Verhaegen, Gent

1894	4N, 4Z
------	--------

Atelier Henri Dobbelaere, Brugge

1861	21N, 22N (later hermaakt door zijn zoon)
1870	8Z
1875	8N

Atelier Jules Dobbelaere, Brugge

1900	15Z, 16Z, 17Z
1903	18Z, 19Z, 20Z, 21Z,

1910	21N, 22N (zie Henri)
Atelier Samuel Coucke, Brugge	
1896	16N (restauratie)
Atelier J.E.T. Coucke, Brugge	
1903	16N (toevoeging, zie Samuel Coucke)
1904	5N, 5Z
1905	6N, 6Z
1906	7N, 7Z
1931	18N
Atelier Louis Grossé-de Herde, Brugge	
1885	20N
1898	12N, 13N, 14N
1896	12Z, 14Z
Atelier Jan Leys, Brussel	
ca. 1885	13Z
Anoniem atelier	
ca. 1899	9

HORTA-MUSEUM BRUSSEL (SINT-GILLIS)

In heel het creatieve oeuvre van Victor Horta neemt zijn eigen woonhuis een zeer bijzondere plaats in. In dit ontwerp kon de bouwmeester zijn eigen

ideeën en opvattingen totaal vrij ontwikkelen, zonder rekening te moeten houden met de wensen van een opdrachtgever. Dit werk kwam tot stand in de creatiefste periode van zijn hele loopbaan. De werken startten in 1898 en reeds in 1906 en 1908 werden kleine uitbreidingswerken uitgevoerd. Glas en glas in lood krijgen in de ontwerpen van Victor Horta een bijzondere betekenis. Hij gebruikt het als decoratief element, dat naast zijn esthetisch effect vooral functioneel is. Daar hij zijn vertrekken perceelsgewijze schikt laat Horta het daglicht verticaal naar binnen stromen langs de koepel boven de centrale traphal, waaromheen de kamers liggen. Van hieruit verspreidt het zich door de glas-in-loodramen van de deuren en panelen naar de belendende vertrekken. Zo kan het hele huis baden in een sfeer van licht, dat van bovenaf in het hart van het gebouw binnenstroomt. Dit schept een grotere eenheid tussen de verschillende delen. De mogelijkheid om de diafane scheidingen te laten verdwijnen of te bewegen naar gelang de behoefte, geeft de ruimte een verbazende fluiditeit die verandert met de beweeglijkheid van de lichtdoorlatende panelen. In het huis Horta speelt het monumentale trappenhuis de belangrijkste rol. De gebogen glazen zoldering, die door de ingenieuze plaatsing van spiegels tot in het oneindige doorloopt, laat het bovenste deel van de trap baden in een gouden lichtzee. Omdat glas of glas in lood zowel functioneel als esthetisch zo'n belangrijke rol spelen in het huis van Victor Horta en zo inherent zijn aan het concept, staan we hier voor één van de mooiste integraties van glas of glas in lood in de architectuur.

Traphal in Hortamuseum te Brussel (Sint-Gillis)
(foto Ch. Bastin en J. Evrard)

SINT-MICHIELS- KATHEDRAAL BRUSSEL

16de eeuw

De voormalige collegiale Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk is uitzonderlijk rijk aan oude glasramen. Hier blijven niet minder

dan twaalf monumentale renaissance-glasramen bewaard. Zij werden op één uitzondering na, allemaal geschonken door Keizer Karel en zijn familie. Deze twaalf werken schetsen de evolutie van het glasraam in de eerste helft van de 16de eeuw. De ramen uit het hoogkoor hebben reeds een renaissance-decor, maar hun compositie en de sfeer die ze uitstralen zijn nog traditioneel gotisch 3N, 2N, 1, 2Z, 3Z. *Het Laatste Oordeel* 7, in 1528 geschonken door Everard de La Marck, Prins-bisschop van Luik, is ook nog traditioneel van compositie, maar door de monumentaliteit en de fysieke kracht van de figuren, het gevoel van ruimte en de dynamiek in de bewegingen beantwoordt het reeds veel meer aan de geest en het karakter van de renaissance. Maar de echte, grootse, monumentale en evenwichtige renaissance-glasramen vinden we in de transeptarmen boven de noord- en zuidportalen 5N, 6Z en in de noordwand van de kapel van het H. Sacrament van het Mirakel. In deze meesterwerken, uitgevoerd naar voorbereidende tekeningen, ontwerpen en kartons van Barend van Orley, Pieter Coeck en Michel Coxcie bereikt de glasschilderkunst in onze gewesten een ongeëvenaard hoogtepunt.

Overzicht van de 16de eeuwse glasramen.

De vijf koninklijke glasramen van het hoogkoor (1520-1530),
Atelier Nicolaas Rombouts:

° Het raam van Maximiliaan van Oostenrijk (+) en Maria van Bourgondië. Onze-Lieve-Vrouw en kind.
Atelier Nicolaas Rombouts, Brussel, ca. 1520. 1

° Het raam van Filips de Schone en Johanna van Castilië. H. Michael.
Atelier Nicolaas Rombouts, Brussel, ca. 1520. 2N

° Het raam van Keizer Karel en zijn broer Ferdinand. H. Goedele.
Atelier Nicolaas Rombouts, Brussel, ca. 1520. 2Z

° Het raam van een Prins van Aragon en Margareta van Oostenrijk. H. Margareta.
Atelier Nicolaas Rombouts, Brussel (tussen 1520 en 1530) 3N

° Het raam van Philibert II van Savoie (+) en Margareta van Oostenrijk. H. Margareta.
Atelier Nicolaas Rombouts, Brussel, ca. 1524. 3Z

Het glasraam boven het westportaal:

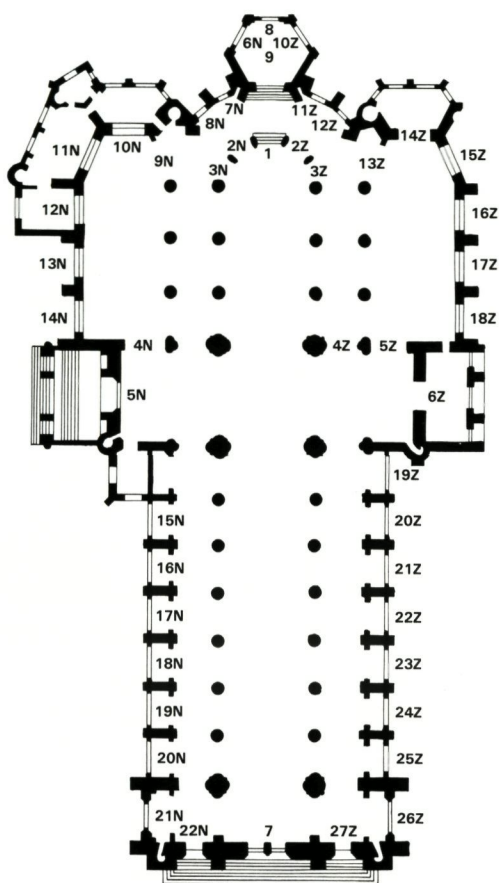
° Raam geschonken door Everard de La Marck, prins-bisschop van Luik. *Het Laatste Oordeel*.
School der Oude Nederlanden, 1528 7

De glasramen boven de zijportalen in de transeptarmen:

° Raam van Keizer Karel en Isabella van Portugal. Aanbidding van de relikwie van de Mirakuleuze Hosties.
Tekening: Barend van Orley.
Uitvoering: Atelier Jan Hack, Antwerpen (?), 1537. 5N

Sint-Michielskathedraal te Brussel (foto O. Pauwels)

° Raam van Maria van Hongarije 6Z
en haar overleden echtgenoot Lodewijk II.
Aanbidding van de H. Drievuldigheid.
Tekening: Barend van Orley.
Uitvoering: Atelier Jan Nack, Antwerpen
(?), 1538.

De vier glasramen met de geschiedenis van
het H. Sacrament van de Mirakuleuze
Hosties, in de noordwand van de
gelijknamige kapel:

° Raam van Jan III van Portugal en 14N
Catharina van Aragon.
Jonathas zet Jan van Leuven aan om de H.
Hosties te stelen.
Ontwerp: Michel Cocxie.
Uitvoering: Atelier Jan Hack, Antwerpen,
1542.

° Raam van Lodewijk II, koning van 13N
Hongarije (+) en Maria van Hongarije.
Jonathas, zijn vrouw en zijn zoon brengen
de H. Hosties naar de Joden van Edingen.

Ontwerp: Barend van Orley.
Karton: Michiel Cocxie.
Uitvoering: Atelier Jan Hack, Antwerpen,
1547.

° Raam van Frans I, koning van 12N
Frankrijk en Eleonora van Oostenrijk.
De moord op Jonathas.
Ontwerp: Barend van Orley.
Karton: Barend van Orley.
Uitvoering: Atelier Jan Hack,
Antwerpen, 1540.

° Raam van Ferdinand I, koning van 11N
Hongarije en Anna van Polen.
De vrouw en de zoon van Jonathas
brengen de H. Hosties naar Brussel.
Ontwerp: Barend van Orley (?).
Karton: Michel Cocxie (?).
Uitvoering: Atelier Jan Hack, Antwerpen,
1546.

◀
Plattegrond Sint-
Michielskathedraal te Brussel

▲
Detail uit het raam met De
boodschap in de Sint-
Michielskathedraal te Brussel
(foto G. Charlier)

17de eeuw

De Onze-Lieve-Vrouwekapel werd in het midden van de 17de eeuw aan de zuidkant van het koor aangebouwd, als pendant voor de kapel van het H. Sacrament van het mirakel aan de noordkant. Ze werd tussen 1654 en 1663 beglaasd door Jan de Labaer, Antwerps meester glazenier. Deze vier monumentale barok-glasramen illustreren treffend de evolutie van de glasschilderkunst in de 17de eeuw 15Z-18Z.

Door het toenemend gebruik van rechthoekig gesneden, regelmatige, kleurloze glasstukken, beschilderd met email-brandverven ging de constructieve relatie tussen techniek en compositie verloren. Het lood stoort de tekening in plaats van ze te ondersteunen. Het schitterende heldere kleurenpalet van in de massa gekleurd glas wordt gereduceerd tot een donker barokschilderij met emailverven op kleurloos glas.

Onder invloed van de succesrijke 17de-eeuwse Antwerpse schilderkunst met zijn geniale P.P. Rubens offert de glasschilderkunst haar eigenheid op door de imitaties van de monumentale schilderkunst op doek. Glazeniers schilderden zelf op doek en vatten hun glasramen op zoals hun schilderijen of werken naar kartons van grote schilders. Zoals glazenier de Labaer hier in de Sint-Goedele werkte naar kartons van Theodoor van Thulden.

Overzicht van de 17de eeuwse glasramen.

° Raam van Ferdinand III van Oostenrijk en zijn echtgenote Eleonora van Oostenrijk. 15Z
De Opdracht in de tempel.
Karton: Theodoor van Thulden.
Uitvoering: Atelier Jan de Labaer, Antwerpen, 1656.

° Raam van Keizer Leopold I. 16Z
Het Huwelijk van Maria en Jozef.
Karton: Theodoor van Thulden.
Uitvoering: Atelier Jan de Labaer, Antwerpen, 1658.

° Raam van de Aartshertogen Albrecht en Isabella. 17Z
De Boodschap aan Maria.
Karton: Theodoor van Thulden.
Uitvoering: Atelier Jan de Labaer, Antwerpen, 1663.

° Raam van Aartshertog Leopold-Willem, gouverneur der Nederlanden. 18Z
De Ontmoeting van Maria en Sint-Anna.
Karton en uitvoering: Atelier Jan de Labaer, Antwerpen, 1663.

19de eeuw

De oude glasramen van de Sint-Goedele waren de eerste die in ons land in de 19de eeuw grondig gerestaureerd werden. De vernieuwde belangstelling voor dit bedreigde artistieke patrimonium wortelde in het nationalisme en de romantiek. Het jonge België schonk de volle aandacht aan het nationale verleden.

De nood aan restauraties werd een van de voornaamste impulsen voor het reveil van de glasschilderkunst in de 19de eeuw. Jean-Baptiste Capronnier, die in 1839 de leiding in het atelier van zijn vader François overnam, werd de belangrijkste glazenier-restaurateur in het jonge 19de-eeuwse België. De oude glasramen van de Sint-Goedele werden door hem volledig gerestaureerd, té volledig mogen we vandaag zeggen. Al te vaak werden gebroken of slecht bewaarde stukken zonder meer door kopiën vervangen. Het kan dan ook niet voldoende herhaald worden dat hetgeen nu nog in onze kerken aan oude glasramen bewaard blijft slechts fragmentarisch uit originele stukken bestaat.

Naast zijn restauratieopdrachten voerde Jean-Baptiste Capronnier ook nieuwe glasramen uit voor de Collegiale. Tussen 1840 en 1879 beglaasde het atelier Capronnier niet minder dan tweeëndertig ramen van deze kerk. Vier daarvan, in de kooromgang, werden zelfs twee keer door hem beglaasd. De eerste keer in 1840 naar ontwerpen van François Navez en de tweede maal in 1879 in neo-13de-eeuwse stijl 7N, 8N, 11Z, 12Z. Het glasraam van de Triomf van het Heilig Sacrament,

gerealiseerd in 1848 10N, rekende Jean-Baptiste Capronnier zelf tot een van zijn meesterwerken. Voor de reeks met de geschiedenis van de H. Hosties, die de zijbeukramen tooien en tot stand kwamen tussen 1856 en 1870, werkte hij samen met Charles de Groux, die de ontwerpen maakte 19Z-26Z en 15N-21N.

Overzicht van de 19de eeuwse glasramen.

De ramen van de kapel van Magdalena, schenking familie de Mérode. 1843:

- ° De H. Drieuldigheid 8
- ° H. Goedele 10Z
- ° H. Michael 6N
- ° Engelen 9

° De Triomf van het H. Sacrament, 10N
Keizer Karel en Keizerin Eleonora-Louiza aanbidden het Lam Gods, het H. Sacrament.

Ontwerp en uitvoering: Jean Baptiste Capronnier, 1848.

° Glasramenreeks met scènes uit 19-26Z
de geschiedenis van het 15-
H. Sacrament en van het Mirakel. 21N
Geschonken door vooraanstaande Belgische families en de Koninklijke familie.

Ontwerpen: Charles de Groux.
Realisatie: Atelier Jean Baptiste Capronnier, 1856-1870.

De glasramen van de O.-L.-Vrouwkapel in neo- 17de-eeuwse stijl.

- ° De H. Dominiek krijgt de 14Z
rozenkrans, s.d.
- ° De Kroning van de H. Maagd, s.d. 13Z

De glasramen uit de kooromgang in 7N
neo-13de-eeuwse stijl 1878 8N, 11Z, 12Z

De overige ramen van het Atelier Jean-Baptiste Capronnier:

- ° H. Goedele en H. Michael, 1873 9N
- ° H. Elisabeth tussen H. Albert en 22N
H. Leopold, 1860
- ° H. Gabriel tussen H. Andries en 27Z
H. Almeric, 1860

- ° Bijbelse figuren, 1872 4N
- ° Bijbelse figuren, 1872 4Z
- ° De Barmhartige Samaritaan, 5Z
1872-1879

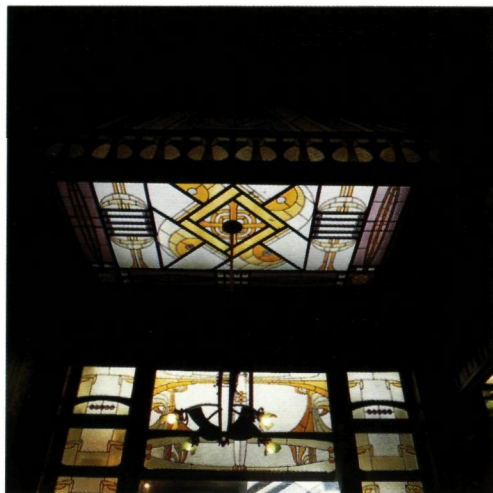
Karton voor het glasraam van Ferdinand III, Theodoor van Thulden, K.M.K.G. te Brussel

HET HUIS
COHN-DONNAY
(SINT-JOOST-TEN-
NOODE)
BRUSSEL

Deze neo-classicistische woning, opgericht in het tweede kwart van de 19de eeuw en waarvan gevel en dak reeds in 1878 een eerste verbouwing in classicistisch-eclectische stijl ondergingen, werd in 1904 in opdracht van Berthold Cohn-Donnay een tweede maal verbouwd. Voor de ontwerpen en de leiding van de werken werd een beroep gedaan op de Brusselse architect Paul Hamesse.

Paul Hamesse werd geboren te Elsene in 1877, als zoon van de landschapsschilder Adolphe Hamesse. Hij was een leerling van de Brusselse Academie en van de architecten Ernest Acker en Paul Hankar. Als architect en interieurontwerper werkte hij vaak samen met zijn twee broers Georges en Leon, die net als hun vader

Glasraam in huis Cohn-Donnay, Koningsstraat 316 te Brussel (Sint-Joost-ten-Node) (foto Ch. Bastin en J. Evrard)

schilders waren. Het herenhuis Cohn-Donnay werd door Paul Hamesse vergroot. Op het eerste verdiep bouwde men een erker op de basis van het bestaande balkon terwijl het gelijkvloers aan de tuinzijde werd doorgetrokken. Het interieur van de woning werd geheel aangekleed naar zijn opvatting over de Art Nouveau.

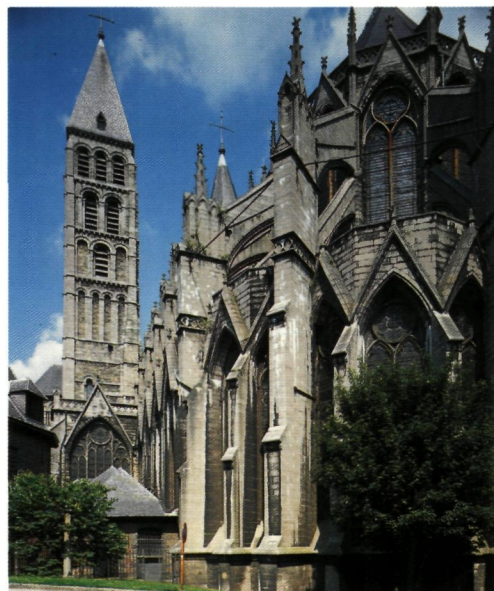
Ondanks de huidige bestemming van het pand en de aanpassingswerken die hiervoor in 1981-82 werden uitgevoerd geeft dit interieur een prachtig beeld van de Art Nouveau-binnenhuisinrichting van Paul Hamesse en de schitterende toepassing van glas in lood als functioneel en decoratief element.

Dit laatste vinden we onder andere in de eetkamer in het plafond en de glazen deurpanelen die deze kamer verbinden met de biljartzaal en de schaakhoek. Deze schaakhoek ontvangt rechtstreeks licht langs de tuinzijde, door een breed raam, waarvan ruim drie kwart wordt ingevuld met gekleurd glas in lood.

Achteraan in de tuin ligt het muziekpaviljoen, gebouwd in classicistisch-eclectische stijl. Een met glas overdekte wintertuin, ontworpen door Paul Hamesse verbindt de woning met dat paviljoen. Het muziekpaviljoen heeft een centrale glazen koepel en in de achterliggende muur werd een figuratief en kunstmatig verlicht glas-in-loodtafereel uitgespaard, in drieën verdeeld door gegroefde zuiltjes.

ONZE-LIEVE-VROUWE-KATHEDRAAL VAN DOORNIK

De romaans-gotische kathedraal van Doornik (1140-ca. 1275) is een van de mooiste en belangrijkste historische gebouwen van ons land. Reeds in 1198 liet Bisschop Etienne een kapel in de kathedraal versieren met twee glasramen. Ze stelden de Heiligen Evertus en Genoveva voor, die, zo schreef de bisschop *wedijveren in Heilige schoonheid en verrukten al degenen die ze aanschouwden*. De vermeldingen van schenkingen van glasramen aan de Doornikse kathedraal zijn vrij talrijk voor de periode van de 13de tot de 16de eeuw. Helaas is er slechts heel weinig van die beglazingen bewaard gebleven. De periode van de hervorming, maar vooral de explosie van het kruithuis van de Citadel tijdens de belegering van 1745 heeft het glasraampatrimonium van de kathedraal flink uitgedund. Toen Jean-Baptiste Capronnier in 1845-46 de restauratie van de glasramen aanvatte stond hij voor zeer grote problemen. De belangrijkste fragmenten die nog te redden waren bevonden zich in de benedenzone van de elf ramen van de kooromgang. Ieder raam, dat verdeeld was in twee lancetten, bevatte twee scènes. Elke gehistoriseerde scène

Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Doornik (foto O. Pauwels)

bestond op haar beurt uit vier panelen. Omdat deze fragmenten van ca. 1500 slechts een kleine 10% van een volledig raam vulden, stelde Capronnier voor om ze in de veertien kleinere vensters van het transept onder te brengen. Hiervoor moest hij in acht van de veertien ramen twee taferelen boven elkaar plaatsen en waren aanpassingen aan de panelen noodzakelijk. Het resultaat van deze ingrepen is niet bijzonder geslaagd en het architecturale decor dat Jean-Baptiste Capronnier rondom deze zwaar gerestaureerde paneeltjes ontwierp geeft het geheel een bijzonder sec neo-uitzicht. Dit is des te meer te betreuren daar het hier om unieke glasmaamfragmenten van de beroemde glazenier Van Ort gaat, die eveneens te Rouen werkte. Minder dan 20% van de totale oppervlakte van iedere scène is nog authentiek. De rest werd vervangen door Capronnier. Gelukkig zijn het telkens de twee bovenste panelen, waarin het meeste hoofden voorkomen, die relatief gezien het best bewaard zijn.

Het blijft onduidelijk in hoeverre andere oude glasmaamfragmenten door Jean-Baptiste Capronnier konden gerestaureerd worden. Zo is er het renaissance glasmaam van 1526, afkomstig van boven het westportaal en bij de restauraties vervangen door een nieuw roosvenster. Het werd oorspronkelijk geschonken door bisschop de Croy en stelde de schenker voor die het gebed van Sint-Augustinus richtte tot Onze-Lieve-Vrouw Middelaars. Of het in 1869 door Jean-Baptiste Capronnier gerestaureerde raam nog gedeeltelijk als 16de-eeuws te beschouwen is kan hier niet vastgesteld worden. Het staat wel vast dat hij bij zijn herstellingen zonder problemen de gebroken of aangetaste glasstukken door kopieën verving. Dat men daar in de 19de eeuw niet zwaar aan tilde, integendeel, hem daar voor roemde, mag blijken uit volgende passage, die Voisin, Vicaris-generaal en deken van het kapittel van Doornik in 1871 over Jean-Baptiste Capronnier schreef: "... les deux absides du transept présentent aux regards des amateurs les plus belles peintures sur verres qu'ont produites la fin du XVème siècle et le commencement du XVIème; mais le temps

et le mauvais goût avaient laissés se dégrader à un tel point, que l'artiste distingué qui les a restaurées peut, à juste titre, être mis sur la même ligne que celui qui en est l'auteur".

De bewondering die men te Doornik had voor het glasschilderwerk van Jean-Baptiste Capronnier uitte zich in het feit dat de beglazingswerken van de Kathedraal uitsluitend aan zijn atelier werden toevertrouwd. Zo voorzag hij tussen 1845 en 1876 niet minder dan zestig vensters van gerestaureerd of nieuw gebrandschilderd glas in lood.

Overzicht van de glasramen.

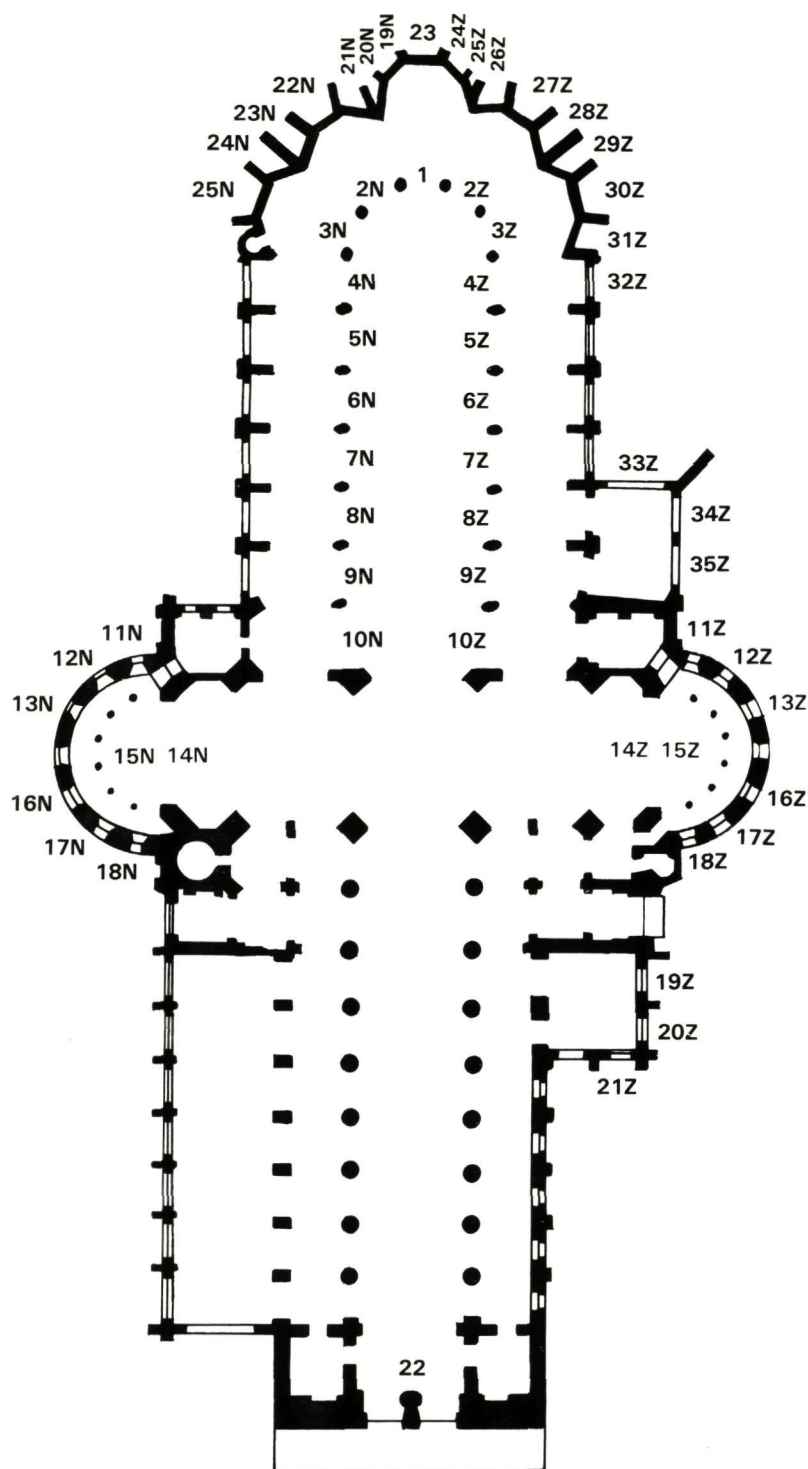
Einde 15de, begin 16de eeuw

De gehistoriseerde glasramenreeksen in verband met de bisschopszetel van Doornik:

- Reeks 1. Het gevecht tussen Sigebert en Chilperic en de verlening van de privileges aan het Kapittel van Doornik.
 - ° Zege van Sigebert. 11Z
 - ° Vlucht van Chilperic en het privilege 12Z over de bruggen.
 - ° Chilperic ontvangen door de 13Z bisschop van Doornik en het recht op de maten en gewichten.
 - ° Frédigonde geeft de opdracht 14Z Sigebert te doden en het recht op de wijn.
 - ° Moord op Sigebert en het recht op 16Z de markten.
 - ° Chilperic staat de privileges af aan 17Z de bisschop van Doornik en het recht op het bier.
 - ° Eedaflegging van de magistraten. 18Z

Reeks 2. De afscheiding van de bisschopszetel van Doornik van de zetel van Noyon.

- ° Letbert voor de bisschop van Noyon. 18N

Plattegrond Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Doornik

° Onderhoud tussen Letbert en St.-Bernardus. 17N

° Reis van Letbert naar Rome en Intocht van bisschop Alselmus I te Doornik. 16N

° Letbert ontvangen door de Paus en Eed van de kastelein. 14N

° Voorstelling van abt Alselmus aan de Paus en Eed van de magistraat. 13N

° Wijding van Alselmus tot bisschop van Doornik. 12N

° Terugtocht uit Rome. 11N

School der Oude Nederlanden, ca. 1500.
Ontwerper en hoofduitvoerder:
Arnold Van Ort.
Hulpuitvoerder: Henri de Campes e.a.
Restauratie: Jean-Baptiste Capronnier, 1844/45.

19de eeuw.

Atelier Jean-Baptiste Capronnier, Brussel (1852-1876).

° Koorramen: 1, 2N-
Centraal staan O.-L.-Vrouw en 10N,
Kristus met eromheen de apostelen en de heiligen die onze gewesten kerstenden, 1852-1856. 22-10Z

° Koorkapellen: 23,
Tafereelen uit het leven van heiligen 19N-
en O.-L.-Vrouw, 1854-1871. 25N, 24Z-
31Z

Lodewijks kapel:

° Glasraam O.-L.-Vrouw Middelaars, 33Z
1525, restauratie 1869.

° Koning van Maria en dogma van de Onbevleete Ontvangenis, 1876. 34Z

° Overhandiging van de sleutels aan Petrus en bisschoppenconferentie, 1876. 35Z

Sacramentskapel:

° Catherina, Johannes de Doper. 19Z

° H. Johannes, Koning Lodewijk. 20Z

° H. Antonius, H. Paulus. 21Z

Roosvenster:

° De Verheerlijking van O.-L.-Vrouw. 2Z

° Twee heiligen. 15N, 15Z

KAPEL VAN HET KASTEEL LA FOLLIE ECAUSSINES D'ENGHIEN

In de kapel van het kasteel *La Follie* te Ecaussines d'Enghien bevinden zich enkele glasramen uit het tweede kwart van de 16de eeuw (ca. 1528) waarvan er twee nog uitstekend bewaard bleven, en die men traditioneel tot de School van Barend van Orley rekent.

Het iconografische programma van deze glasramen behandelt het passieverhaal van Christus, van de Geseling tot de Hemelvaart.

Het eerste raam met de *Geseling en de kruisdraging* werd geschonken door Hendrik van Withem en zijn echtgenote Isabella van de Spant, die afgebeeld staan met hun schutsheligen en wapenschilden. De portretten van de schenkers en hun patronen werden bij moderne restauraties door kopieën vervangen.

Het tweede raam met de *Kruisiging en de kruisafneming* werd geschonken door Barend van Orley (*), heer van *La Follie* en Isabella van Withem, zijn echtgenote en de dochter van de schenkers van het eerst raam. Op enkele kleine herstellingen na is het raam bijna geheel oorspronkelijk.

Het derde raam met de graflegging en de hellevaart is een schenking van Filips van Orley, heer van *La Follie* en zijn echtgenote Ursula van Baden. Zij zijn ook weer met hun patroonheligen en wapenschilden afgebeeld. Dit glasraam is eveneens zeer goed bewaard gebleven, naast enkele kleine herstellingen is alleen maar het wapenschild van de Vrouwe vervangen door dat van La Barre van Vlaanderen.

Het laatste raam tenslotte is bijna geheel modern en stelt de *Verrijzenis* en de *Hemelvaart van Christus* voor. Als schenkers staan Graaf van Spangen en de Markiezin van Rodes afgebeeld, de grootouders van de Graaf Pierre de Lichtervelde, die in 1943 het kasteel *La Follie* bezat.

De oude ramen van de kapel van het kasteel *La Follie* te Ecaussines d'Enghien zijn kenmerkende voorbeelden van de

typisch Vlaamse renaissance glasschilderkunst uit het tweede kwart van de 16de eeuw. Een periode en stijl die gekarakteriseerd wordt door evenwichtige, vaak monumentaal aandoende composities, gesitueerd in een open renaissance-portiek met een doorzicht op fijne subtiële vergezichten.

Deze bijzonder fraaie glasramen, die men tot de School van Barend van Orley rekent, vertonen een grote verwantschap met de drie glasramen afkomstig uit de kerk van Dion-le-Val en nu geplaatst in de kapel van het kasteel van Enghien. Ze worden trouwens rond dezelfde tijd gesitueerd als die in de kapel van Enghien, die in 1528 geschonken werden.

(*) Enkel een naamgenoot van de kunstenaar Barend van Orley! Sommigen menen echter dat de kunstenaar zou afstammen van een buitenechtelijk kind van de van Orleys van La Follie.

KAPEL VAN HET KASTEEL VAN ENGHIE ENGHIEN

In de kapel van het kasteel van Enghien bevinden zich drie glasramen afkomstig uit de kerk van Dion-le-Val, waaraan ze in 1528 geschonken werden. Een nog niet geïdentificeerde ridder en zijn echtgenote zijn de stichters van een eerste raam met afbeelding van een kruisiging en portretten van de schenkers vergezeld van hun patroonheligen.

Het tweede raam is onderverdeeld in twee taferelen, bovenaan de drie Joden in de gloeiende oven van Nebucadnezar en beneden de H. Anna met de H. Maagd en het kindje Jezus geflankeerd door twee bisschoppen.

Het derde raam toont ons de H. Maagd met het kindje Jezus op de arm en beneden medaillons met verschillende scènes; het mystieke huwelijk van H. Catharina; de H. Maagd met het Jezuskind; H.H. Vincentius Ferrier en Jacobus van Mevania.

Een vierde raam is samengesteld uit een

verzameling van ronde medaillons met religieuze voorstellingen en het wapenschild van de familie Arenberg. De glasramen van 1528 zijn mooie voorbeelden van de Vlaamse renaissancestijl van het tweede kwart van de 16de eeuw, toen men vaak een beroep deed op bekende kartontekenaars zoals Barend van Orley, Michel Cocxie of Pieter Coucke... Typisch voor de Vlaamse renaissance-glasschilderkunst is het monumentale, het evenwichtige van de composities en de pracht en luister waarmee de schenkers op de glasramen geportretteerd worden. Deze glasramen staan stilistisch vrij dicht bij die van de kapel van het kasteel *La Follie* te Ecaussines d'Enghien, die omstreeks dezelfde tijd gedateerd kunnen worden.

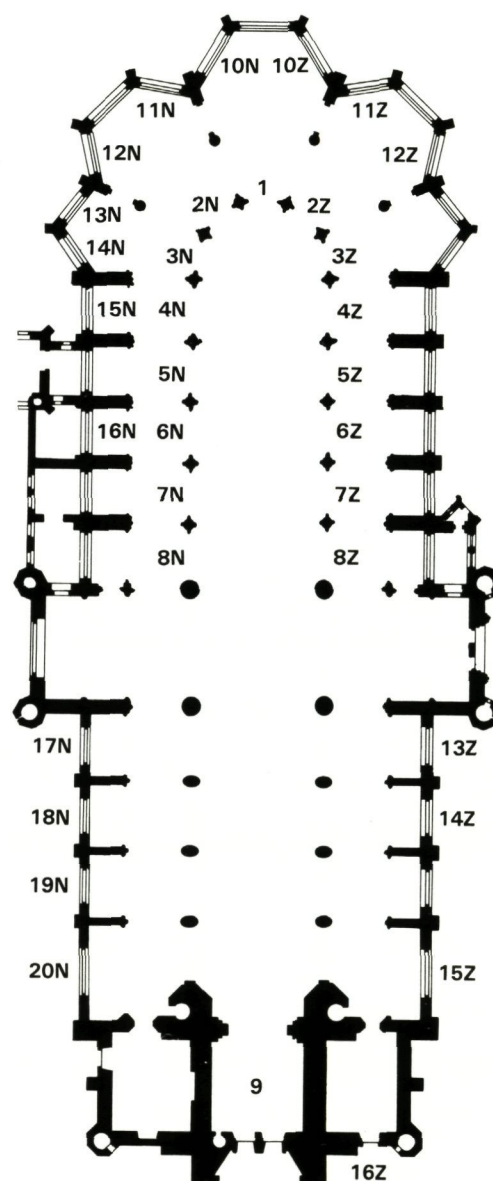
De beeldenstorm en het woelige fel bewogen verleden van de Stad Gent in de tweede helft van de 16de eeuw hebben ontegensprekelijk veel schade aangebracht aan het glasmaatrimonium. Maar ook te Gent werden de resterende ramen in de loop van de 17de eeuw en de 18de eeuw verwaarloosd en vervangen door ongekleurd glas in lood. Bij de bouw van de barokaltaren in de straalkapellen werd het middenraam vaak dichtgemetseld hetgeen de ruimte sterk verduisterde. Omdat men voor de altaren en de vaak monumentale schilderijen op doek veel licht nodig had verving men zonder meer het oude gebrandschilderde glas door ongekleurd

Plattegrond
Sint-Baafskathedraal te Gent

SINT-BAAFS-KATHEDRAAL GENT

De Sint-Baafskathedraal werd in de loop van de 14de, 15de en 16de eeuw in vier grote bouwfases opgetrokken op de plaats van een oudere romaanse kerk, waarvan de 12de-eeuwse krypte bewaard gebleven is. In deze prachtige kathedraal, wereldberoemd om haar rijk artistiek patrimonium, waaronder het Lam Gods, bleef er vrijwel niets bewaard van de oude glasramen. De enige materiële resten werden in 1930 door H. Coppejans geïntegreerd in een glasmaat geschonken ter herinnering aan het zilveren priesterjubiläum van Kanunnik De Ruyver 19N. Bovenaan in dit glasmaat zitten vijf van de zestien kwartieren van Filip van Liedekerke, omringd door ijzerrolwerk. Deze wapenschilden van Ravescot, Kethule, Vilein, Halewijn en Crane zijn de enige oude glasmaatfragmenten uit heel de kathedraal en dateren van 1559.

Uit de archiefbronnen weten we echter dat de Sint-Baafskathedraal in haar lange geschiedenis herhaaldelijk beglaasd werd. Van de oude 15de- en 16de-eeuwse glasramen bleef er zelfs een geïllustreerde beschrijving bewaard in het handschrift nr. 745, uit de voormalige Sint-Baafsbiblioteek, nu in de bibliotheek van het Kapittel van de kathedraal.

glas in lood. De eeuw van de verlichting had bijzonder weinig waardering of begrip voor de gotische middeleeuwse glasramen. Zonder de minste problemen werden de prachtigste glasramen verwijderd. De glasramen die vandaag de Sint-Baafs-kathedraal tooien dateren uit de 19de en 20ste eeuw. Het merendeel ervan werd gerealiseerd door Gentse ateliers, enkel de recentste ramen, uit de zeventiger jaren, werden door de Bruggeling Michel Martens ontworpen en uitgevoerd. Vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw begon het Gentse glazeniersatelier van Jean Bethune met de beglazing van de koorafsluiting in het hoogkoor en het noordelijke zijbeukraam uit de derde travee. In het hoogkoor wordt een theorie van tachtig heiligen afgebeeld. In de tien ramen van de langsmuren staan ze per zes in één raam, terwijl de vijf ramen uit de koorafsluiting er elk vier kregen. Waarschijnlijk werden enkel de ramen uit de koorafsluiting volledig onder de leiding van Jean Bethune gerealiseerd en moeten de andere gedeeltelijk toegeschreven worden aan zijn opvolger Arthur Verhaegen. De eerste reeks werd geplaatst tussen 1861 en 1866/68, de tweede tussen 1868 en 1878.

Joseph Casier, opvolger van Arthur Verhaegen in het oude atelier Bethune, beglaasde tussen 1898 en 1919 een viertal ramen. Twee daarvan werden tijdens de oorlog 1940-1945 vernield. Op de plaats van die verdwenen ramen kon Michel Martens in 1971 modern werk integreren. Vanaf 1894 was Gustave Ladon, toen nog onder de directe invloed van Jean Bethune, als glazenier actief in de Sint-Baafs-kathedraal. Tijdens het interbellum voerden hij en zijn stadsgenoten Camille Ganton en Henri Coppejans een aantal belangrijke opdrachten uit in de St.-Baafs. Na de Tweede Wereldoorlog, waarin ook nog twee glasramen sneuvelden van Camille Ganton, werd het nieuwe glas-raamwerk door de Brugse meester Michel Martens uitgevoerd. Glazenier Michel Martens is een van de belangrijkste figuren van de na-oorlogse Belgische glasschilderkunst.

Overzicht van de glasramen.

Jean Bethune, Gent		
1861-1866/68	3N, 3Z, 2N, 2Z, 1	
1867	18N	
1871	17N	
Atelier Jean Bethune-Arthur Verhaegen, Gent		
1868-1878	8N, 7N, 6N, 5N, 4N, 8Z, 7Z, 6Z, 5Z, 4Z,	
1888	13Z	
Atelier Gustave Ladon, Gent		
1894	9	
1909 (?)	20N	
1922	12Z	
1923	11Z	
Atelier Camille Ganton-Defoin, Gent		
1910	15N	
1930	15Z	
Atelier Joseph Casier (opvolger van Verhaegen) Gent		
1918	10N	
1919	10Z	
Atelier Henri Coppejans, Gent		
1928/9		
16N		
1930	19N	
1940	16Z	
1944-45	14Z	
Atelier Michel Martens, Brugge		
1971	11N, 12N, 13N, 14N	

SINT-MICHIELS-KERK GENT

De Sint-Michielskerk (1440-1672) werd in verschillende fasen opgetrokken in de 15de (schip, transept), 16de (westportaal) en 17de eeuw (koor) op de plaats van de vroegere kerk, die in de 13de eeuw de oude parochiekapel vervangen had en reeds in de 14de eeuw moest uitgebreid worden. Door het chronisch geldgebrek duurden de verbouwingswerken eindeloos lang. In de archieven vindt men niet veel vermeldingen van schenkingen of opdrachten voor glasramen in de Sint-Michielskerk. In de kerk zelf vinden we er helemaal geen spoor van terug. Het zou trouwens een wonder heten als oude glasramen de turbulente geschiedenis van de Sint-Michielskerk overleefd hebben. Zo werd in

Sint-Baafskathedraal te Gent
(foto O. Pauwels)

1579 ten tijde van de Beeldenstormers het oude koor van de kerk gesloopt om de Koornlei en Onderbergen met elkaar te verbinden.

De vernielingen van de tweede helft van de 16de eeuw worden echter nog overtroffen door de ravage die aangericht werd tijdens de Franse Revolutie. Toen werden portalen, altaren, koorgestoelte, beelden, kortom... alles wat herinnerde aan de katholieke leer, verwijderd en werden de erediensten voor de Godin van de Rede in

dit gebouw gehouden. Pas in 1802 werd de kerk opnieuw voor de religie vrij gegeven. In de 19de eeuw werd de Sint-Michielskerk dan grondig gerestaureerd, zo grondig dat men in 1890 zelfs al het pleisterwerk van muren en gewelven verwijderde.

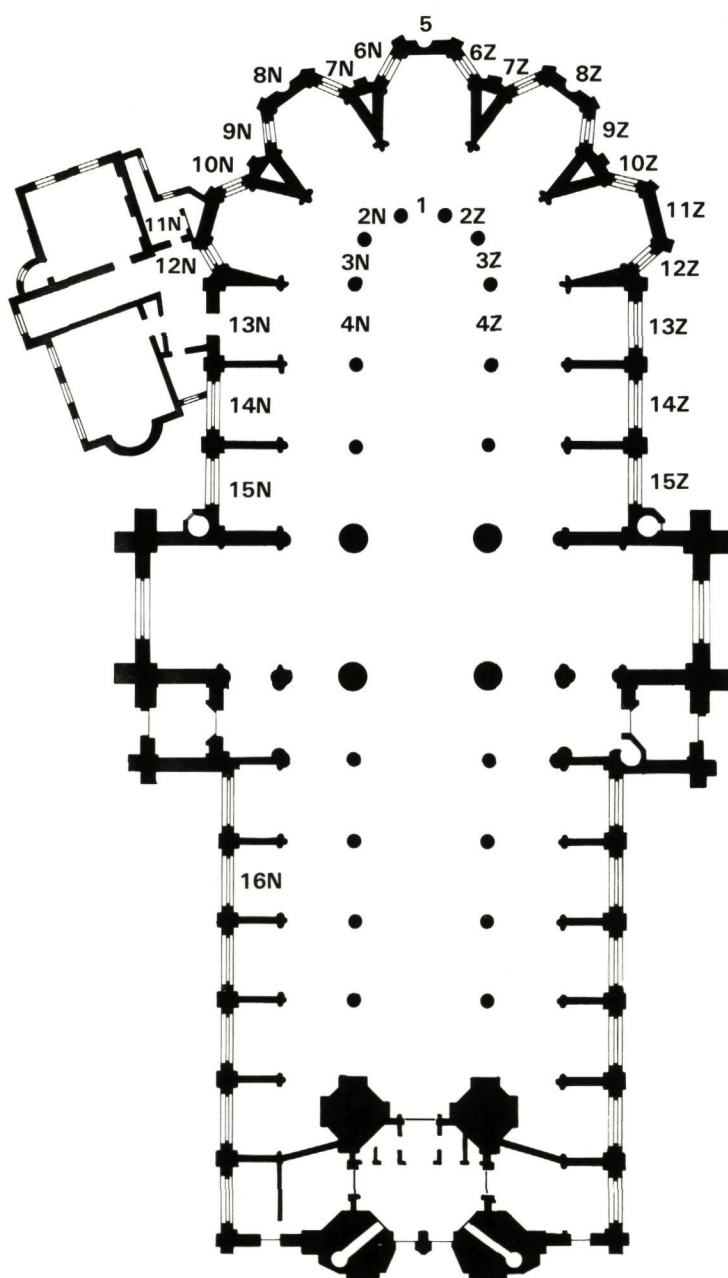
De neo-glasramen die vandaag het koor en zijn kapellen tooien dateren van de laatste decennia van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw. Zwaar beschadigd tijdens de Tweede Wereldoorlog werden ze uitgenomen en in kisten weggeborgen. Tijdens de eerste fase van de restauratiewerken, vanaf 1967, werden de monelen en het maaswerk van de ramen in de koor- en kranskapellen gerestaureerd. Later, vanaf 1974, tijdens de tweede restauratiefase (1972-1978) plaatste restaurateur-glazenier Mortier de neo-glasramen terug. Daar een aantal panelen door de oorlogsschade, bij het uitnemen of na de deponering verdwenen waren kwam men voor zes ramen glas te kort.

Het moderne ontwerp dat de Brugse glazenier Michel Martens voor de twee overgebleven kapellen indiende, werd door de verschillende instanties aanvaard en kon in 1974 gerealiseerd worden.

Michel Martens, geboren te Brugge, is als glazenier een autodidact. In 1947, na zijn dienstplicht wou hij aanvankelijk schilder worden, maar hij evolueerde naar de glasmalkunst, die betere financiële perspectieven bood. Doordat hij niet opgeleid werd in de traditionele glasraamtechnieken stond hij van meet af aan open voor vernieuwing en kon hij zonder vooroordelen experimenteren. Het is deze eigenschap die dan ook heel zijn oeuvre kenmerkt.

Bij de realisatie van de zes ramen van de Sint-Michielskerk introduceerde Michel Martens voor de eerste maal spiegelglas in glasramen van monumentale afmeting. Deze spiegels waren reeds eerder te Auvelais en in de Belgian Catholic Church te Detroit in zijn werk opgedoken. Hij koos hier deze oplossing omdat de vensters van de twee te beglazen kapellen een onderling sterk verschillende lichtinval hadden. Sommige ramen werden geheel of gedeeltelijk verduisterd door de belenden-

Plattegrond Sint-Michielskerk te Gent

de bebouwing. Het gebruik van ondoorzichtig kleurglas afgewisseld met spiegels, waarin het licht en de kleuren van de andere ramen en de omgeving weerkaatsen, creëert een steeds wisselend lichtspel in de drie lichtende wanden. Door de verandering van de lichtinval, naargelang de stand van de zon, krijgt dit werk een kinetische dimensie, die nog sterker is wanneer men als toeschouwer ten opzichte van de glaswanden beweegt.

Overzicht van de glasramen.

19de en 20ste eeuw.

Atelier Jean-Baptiste Capronnier, Brussel	
1892	14N
1890	13Z
Atelier Arthur Verhaegen, Gent	
(opgevolgd vanaf 1895 door Josep Casier, Gent)	
1887-1911	1, 2N-9N, 2Z-9Z, 13N, 15N, 14Z, 15Z
Atelier Camille Canton, Gent	
1910	16N
Atelier Michel Martens, Brugge	
1974	10Z, 11Z, 12Z, 10N, 11N, 12N

SINT-MARTINUSKERK HALLE

Toen Arthur Verhaegen, in 1878, met de hulp van Jean Bethune de restauratiewerken van de oude glasramen in de kooromgang van de Sint-Martinuskerk in Halle aanvatte, stond hij voor een moeilijke opgave. De meeste ramen bevatten slechts enkele panelen meer, waarin dan nog vaak vreemde stukken waren ingebracht om de gaten op te vullen.

Uiteindelijk kon de restaurateur slechts één glasraam min of meer herstellen, waarbij hij dan nog grote delen zelf moest bijmaken om tot een volledig raam te komen. De overige oude fragmenten konden gedeeltelijk gered worden door ze te assembleren in een venster van de doop-

kapel, terwijl de andere resten definitief verwijderd werden en daardoor verdwenen.

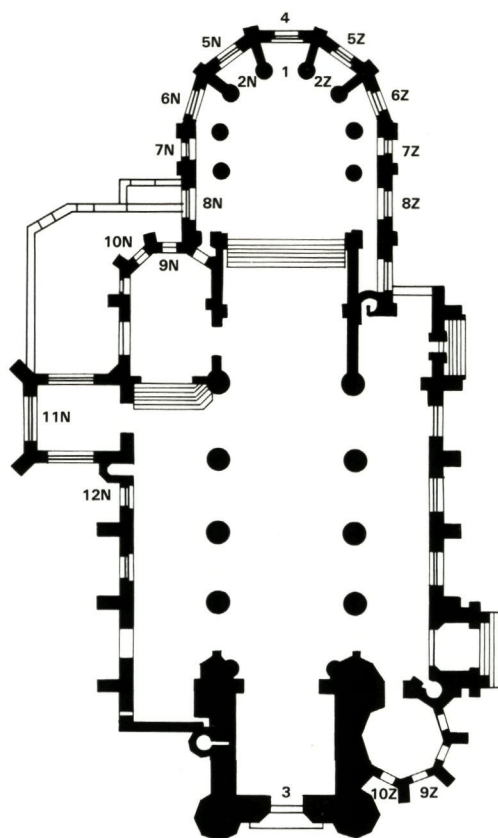
Op grond van een aantal onzekere factoren meende Arthur Verhaegen dat het glasraam dat hij heeft weten te redden kan toegeschreven worden aan een schenking van Willem IV van Beieren, graaf van Henegouwen-Holland 8N. De juistheid van deze hypothese wordt sterk betwijfeld, maar de discussie daarover is minder belangrijk, dan de vaststelling dat het zogenaamde glasraam van Willem IV van Beieren een van de oudste, in situ bewaarde ramen van ons land is. Althans gedeeltelijk, want enkel de Christusfiguur, de H. Maagd, de H. Catherina (rechts), de H. Martinus en de H. Joris (onderaan) behoren tot het oorspronkelijk raam.

De opstelling van geïsoleerde figuren in de nissen van hoog opschietende gotische torenarchitecturen was typisch voor de laatgotische cosmopolitische stijl, die tot in het begin van de 15de eeuw bleef naleven. Het laat-14de-eeuwse calvarie-raam uit de Sint-Eustachiuskerk te Zichem en dit glasraam in de basiliek van Halle zijn hiervan de unieke getuigen.

Omdat Arthur Verhaegen het middeleeuwse glasraam toeschreef aan het mecenaat van Willem IV van Beieren bedacht hij op grond van enkele oude fragmenten die hij gevonden had in de andere ramen van de kooromgang een tweede glasraam 8Z. Dit totaal nieuwe raam (op twee kleine fragmenten na) concipieerde hij volledig als pendant van het oude raam. Beide glasramen, het gerestaureerde en het nieuwe, kregen in 1883 een gunstig advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten. In 1884 plaatste Verhaegen het centrale raam van de kooromgang, meteen het laatste werk dat hij uitvoerde voor de Basiliek van Halle.

Joseph Osterrath uit Tilff, en Joseph Casier, de opvolger van Arthur Verhaegen in het oude Bethune-atelier zetten het beglazingswerk verder. Tussen 1890 en 1907 kregen op die wijze een twaalfstal ramen een kleurige schildering.

Na de eerste wereldoorlog werden in 1921 de laatste twee glasramen door Gustave Ladon vervaardigd.

° één paneel: Gedateerde inscriptie.
School der Oude Nederlanden, ca. 1408

° twee panelen: De wapenschilden van
Jan zonder Vrees, Hertog van Bourgondië
en van een Franse koninklijke prins
(Jean de Touraine?).
School der Oude Nederlanden, eerste
kwart van de 15de eeuw.

° acht panelen: Acht bijbelse scènes:
Schepping van het licht en de engelen
schepping van de vissen
Adam en Eva voor hun Schepper in het
aards paradijs
Eten van de verboden vrucht
Verdrijving uit het aards paradijs
Adam en Eva veroordeeld tot werken
Offer van Kaïn en Abel
Vlucht naar Egypte
School der Oude Nederlanden, eerste helft
van de 15de eeuw.

° vier panelen: Zegenende Christus en Jesse.
School der Oude Nederlanden, eerste helft
van de 15de eeuw.

Overzicht van de glasramen.

15de eeuw.

° Het zogenaamde glasraam van 8N
Willem IV van Beieren, graaf van
Henegouwen-Holland:

Christus en de H. Maagd, gezeten op een
bank en geflankeerd door de H. Gertrudis
en de H. Catherina.

Onderaan rechts een engel met het wapen
van Willem IV van Beieren,
H. Willem, H. Martinus en H. Joris.
School der oude Nederlanden, ca. 1408.
(Opm. H. Gertrudis, H. Willem en de
engel met wapenschild zijn totaal nieuwe
toevoegingen van restaurateur
A. Verhaegen in 1878).

° Middeleeuwse glasraamfragmenten 10Z
afkomstig uit de Basiliek van Halle, door
Arthur Verhaegen geassembleerd in een
raam van de doopkapel

° twee panelen: Drie wevers aan het werk.
School der Oude Nederlanden, ca. 1408

17de eeuw.

Schenker met beschermheilige 9Z
(vier paneeltjes).

19de en 20ste eeuw.

Atelier Arthur Verhaegen, Gent	
1878-1883	8N (restauratie), 8Z (nieuw raam)
1884	4
Atelier Joseph Osterrath, Tilff	
1890	5N
1892	6N
1895	5Z, 6Z
Atelier Joseph Casier, Gent	
1897	2N, 1, 2Z
1901	3, 7N
1902	7Z
1907	9N, 10N
Atelier Gustave Ladon, Gent	
1921	11N, 12N

KAPEL VAN DE BOODSCHAP HEVERLEE

De kapel van de Boodschap geeft ons een prachtig voorbeeld van integratie van glasramen in architectuur. Dit concept van enkele kernleden van de religieuze kunstenaarsbeweging *De Pelgrim* wou een typevoorbeeld van moderne, 20ste-eeuwse kerkarchitectuur zijn.

Architect Flor van Reeth en glazenier Eugene Yoors slaagden erin, door hun nauwe samenwerking, een harmonische eenheid tussen beglazing en architectuur te bereiken.

Johan Zagers over de Kapel van de Boodschap: *“Eugene Yoors trachtte in de glasramen een enorme intensiteit en subtiliteit te bereiken. De intensiteit verkreeg hij door zijn kleur en door de strengheid van*

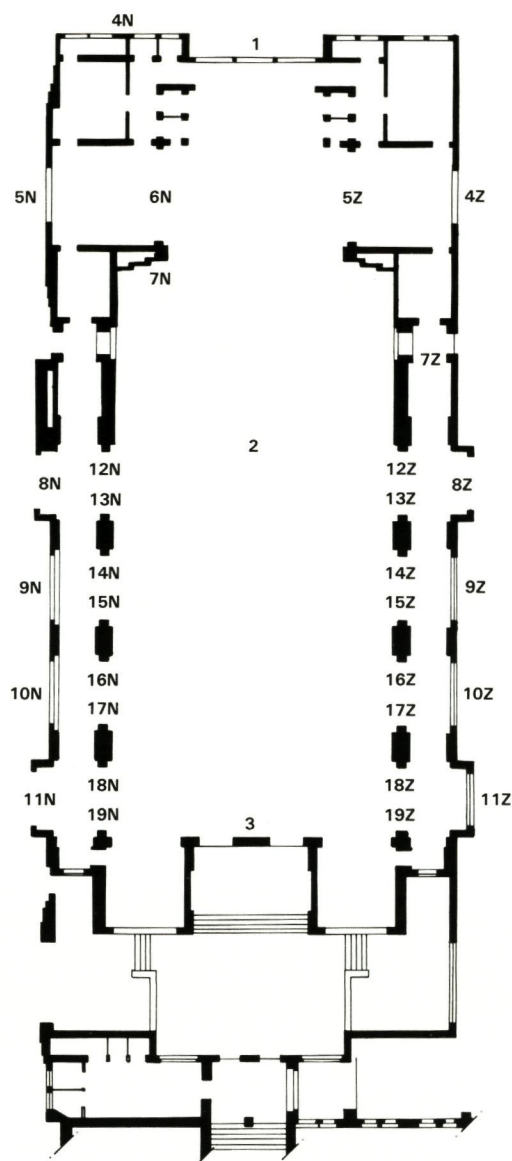
zijn tekening. Een lijn is bij hem een constructief of expressief onderdeel. Zij is noodzakelijk voor het uitdrukken van gevoel. De subtiliteit verkreeg hij door de samenhangende gedachte, die het hele ramencomplex uitdrukt. Het gezamenlijk werk is onderverdeeld in drie taferelen, die in feite onderdeel zijn van één thema, de opgang naar de Verlossing, de opgang naar het Licht. Het eerste thema is de “Boom van Jesse”, het tweede de “Boodschap”, het derde de “Aanbidding” (3).

Overzicht van de glasramen.

- ° De Geboorte van Kristus verheerlijkt 1
door engelen, koningen en herders.
- ° Het Boodschapsverhaal: Adam en Eva 2
met engelen, de H. Drievuldigheid en de

Glasramen E. Yoors, kapel van de Boodschap te Heverlee
(foto G. Charlier)

komst van Maria, Engelen en de Profeten
Isaïas en Jeremias.

° De Boom van Jesse voorgesteld als
rozenboom met O.-L.-Vrouw omringd
door Engelen. 3

° Jozef. 4N
° Twee mannen die korenhalmen
aanbrengen. 5N en 4Z
° Religieuze opvoedster. 6N
° Wijze maagd. 5Z
° Alfa et Omega. 7N en 6Z
° Biddende engelen. 8N-11N, 8Z-11Z

° Verheerlijkende engelen. 12N-20N,
12Z-20Z

Ontwerp: Eugene Yoors, 1930.

Uitvoering: Atelier Colpaert, Brussel,
1930.

SINT-CATHARINA- KERK HOOGSTRATEN

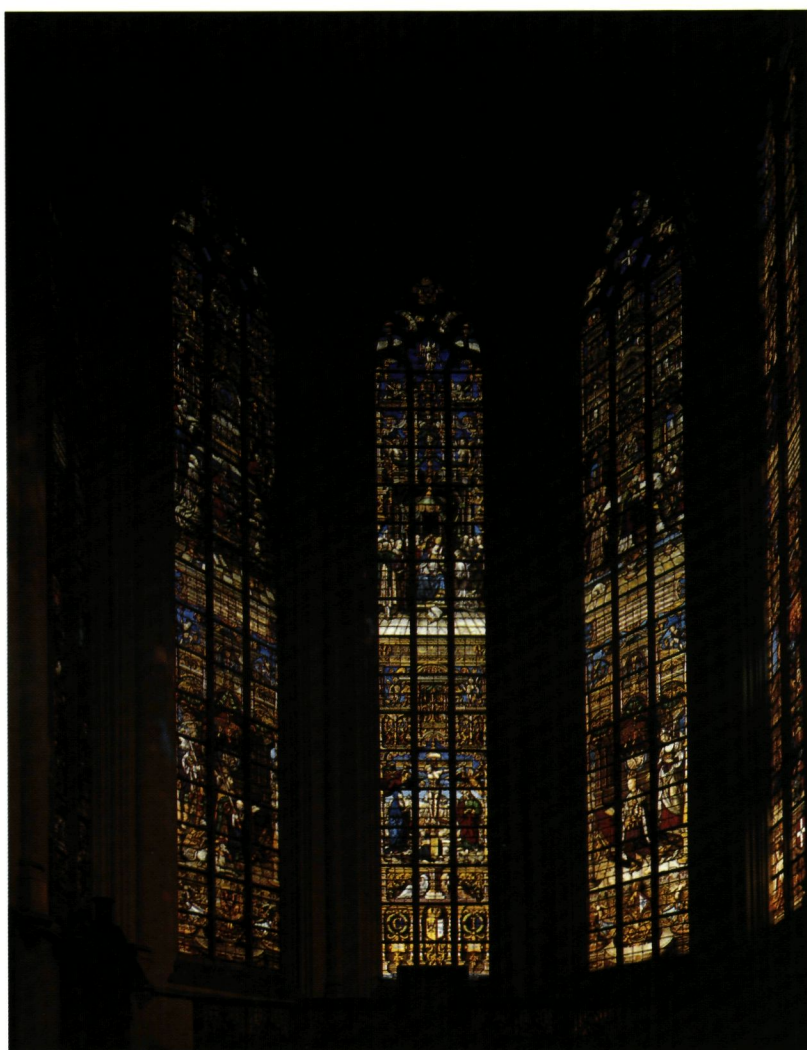
Bij de dynamitering van de toren van de
Sint-Catharinakerk op 23 oktober 1944
stortte het grootste gedeelte van deze kerk
in en werd het glas van haast alle ramen
gebroken (zie foto's achteraan in de kerk).
Gelukkig werden de beroemde
16de-eeuwse glasramen van de
Sint-Catharinakerk reeds in 1940 door het
atelier Calders naar een veilige bewaar-
plaats overgebracht, zodat er alleen maar
moderne, of bij restauratie totaal
vernieuwde glasramen vernield werden.
Dit laatste was bijvoorbeeld het geval voor
het grote raam uit het zuidtransept 8Z, dat
in de 19de eeuw door Jean-Baptiste
Capronnier volledig hermaakt werd. Dat
hij daarbij het oorspronkelijk tafereel van
de Moord op de onnozele kinderen
verkeerdelijk voor een besnijdenis aanzag is
illustratief voor de slechte staat waarin het
raam zich toen bevond. Marc De Groot
baseerde zich in 1965-1967 op de
tekeningen van Jean-Baptiste Capronnier
om dit raam opnieuw te herstellen
(kopiëren).

De beslissing om de 16de-eeuwse
Sint-Catharinakerk (1525-1546) in de
vijftiger jaren precies weer op te bouwen
zoals ze er vóór de catastrofe van oktober
'44 uitzag is deels te danken aan het
bewaard gebleven renaissance glasramen-
ensemble, dat opnieuw een plaats in de
architectuur moest krijgen. In 1952 kregen
de ateliers van Fernand Crickx en Jacques
Colpaert de opdracht het waardevolle glas-
patrimonium te herstellen en terug te
plaatsen.

Dit 16de-eeuwse brandglas, evenals de
bouw van de Sint-Catharinakerk danken
we aan het gulle mecenaat van Antoon van

Lalaing en zijn echtgenote Elisabeth van Culemborg, de zeer gefortuneerde en adellijke weduwe van Jan van Luxemburg. Van de zes ramen uit de langsmuren van het hoogkoor behoren er slechts twee meer tot de oorspronkelijke reeks met leden van de familie van Lalaing. Uit de archieven weten we dat het hier werk betreft van de glazenier Claes Mathijssen van de Antwerpse school en dat het ca 1528-1532 gerealiseerd werd. Het oudste glasraam 7N, in de noordelijke langsmuur, vertoont nog enkele laatgotische reminiscenties in het architecturale decor, maar het tegenoverliggende raam van Filips van Lalaing 7Z, de tweede Graaf van Hoogstraten, is een typisch voorbeeld van hoog-renaissance glaszchilderkunst. Van de overige ramen uit deze reeks werden er twee in 1571 vernieuwd 6N, 5N, waarschijnlijk door Matthijs Claes, de zoon van Claes Mathijssen, terwijl de laatste twee zo fragmentarisch bewaard gebleven waren, dat de 19de-eeuwse restaurateur Jean-Baptiste Capronnier ze respectievelijk in 1888 en 1890 naar eigen ontwerpen totaal moest hermaken 6Z, 5Z.

De zeven glasramen in de absis van het koor 4N, 3N, 2N, 1, 2Z, 3Z, 4Z, met de voorstellingen van de Heilige Sacramenten, werden in 1531-1533 door Antonis Evertsoen van Culemborg uitgevoerd. Gelet op de uitzonderlijke artistieke kwaliteit van dit werk, zowel wat betreft de behandeling van de personages, de architecturale decors, als de algemene composities vermoedt men dat de ontwerpen en/of de kartons voor deze glasramen van de hand van één der grote Vlaamse renaissanceschilders waren. Men denkt hierbij dan vooral aan Jan Gossaert. Toch is het moeilijk om stilistische verwantschappen aan te tonen tussen het werk van Gossaert en deze door Antonis Evertsoen vervaardigde glasramen. Overigens vernieuwde Jean-Baptiste Capronnier tijdens de restauraties in 1841-1846 bijna tachtig procent van de oude stukken glas! Het 16de-eeuwse karakter van deze renaissance glasramen bleef echter behouden. Jean-Baptiste Capronnier kon bij zijn restauratiewerken immers rekenen op de steun van grote

19de-eeuwse meesters, zoals François Navez, Charles Meunier en in het bijzonder Charles de Groux.

Glasramen in de koorabsis, met voorstelling van de Heilige Sacramenten, Sint-Catharinakerk te Hoogstraten (foto Provincie Antwerpen)

In de noordelijke koorkapel bevindt zich één der mooiste en best bewaarde renaissance glasramen van ons land 11N. Het brandglas van Karel van Lalaing en Jacqueline van Luxemburg werd in 1533 door de eerder genoemde Claes Mathijssen geschilderd. Sommigen menen dat de beroemde Antwerpse glazenier Dirck Vellert het karton voor dit raam tekende, maar andere experts spreken dit tegen en denken eerder aan Arnout Van Ort of Pieter Coucke. Vast staat echter dat Claes Mathijssen hier een prachtig staaltje van renaissance-glasschilderkunst en glassnijtechniek ten beste gaf. Het fijn geschilderd landschap

en het wapenschild met de cirkelvormige ingebrachte stukken glas, illustreren treffend de technische hoogstand en zijn meesterschap.

Het glasraam uit het noordtransept 8N, ook wel het raam van de Staten van Holland genoemd (1532-1535), is het grootste en meest gekende glasraam van de Sint-Catharinakerk. In het tympaan wordt door allerlei symbolische voorstellingen de passie van Christus geëvoceerd. De centrale zone wordt ingenomen door het *Laatste Avondmaal* terwijl onderaan acht illustere *Graven van Holland* figureren. De auteur van dit monumentale gebrandschilderde raam is niet bekend, maar de grote gelijkenis van de scène van het *Laatste Avondmaal* met een schilderij van Pieter Coucke met hetzelfde onderwerp (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel) laat vermoeden dat de auteur van dit glasraam in de omgeving van deze renaissance-meester moet gezocht worden. Alhoewel zwaar gerestaureerd in 1849 - 40% van de oude stukken glas werden door Jean-Baptiste Capronnier vernieuwd - bleef het oude karakter van dit prachtige 16de-eeuwse glasraam behouden. Met uitzondering van het werk van Jean-Baptiste Capronnier, uit 1856 11Z, dateren al de overige nog niet besproken glasramen van de Sint Catharinakerk van na de wederopbouw van de vijftiger jaren ('51-'58). De Antwerpse glazenier Mark De Groot, die in 1965-1967 het raam uit het zuidtransept kopieëerde naar de tekeningen van Jean-Baptiste Capronnier 8Z, beglaasde eveneens de twaalf zijbeuken. Jan Huet, die samen met Mark De Groot en Jos Hendrickx tot de leidende figuren van de Antwerpse na-oorlogse glasschilderschool kan gerekend worden, kon de ontwerpen die hij in het begin van de zeventiger jaren tekende voor de noordelijke en zuidelijke koorkapel en het raam boven het westportaal wegens onenigheid met de toenmalige deken Laureys niet zelf uitvoeren. Het was zijn leerling, de Nederlander Jan Willemen, die de opdracht van de meester afmaakte in de tweede helft van de zeventiger jaren en die in 1979-1980 twee ramen naar eigen ontwerp uitvoerde.

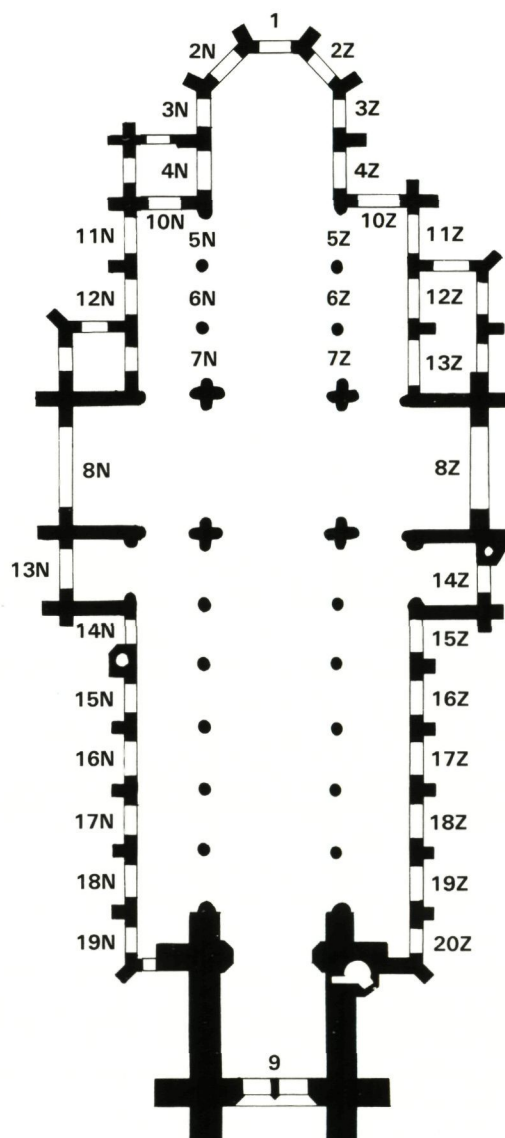
Overzicht van de glasramen.

16de eeuw. Renaissance.

° Het glasraam van Karel van Lalaing 7N en Margareta van Croy-Chimay, de schenkers knielen biddend neer, vergezeld van hun patroonheiligen, H. Karel De Grote en H. Margareta, Koningin van Schotland. Claes Mathijssen, Antwerpse school, 1528; restauratie Jean-Baptiste Capronnier 1865.

° Het glasraam van Filips van Lalaing 7Z en Anna van Rennenberg, de schenkers knielen biddend neer, vergezeld van hun

Plattegrond
Sint-Catharinakerk te
Hoogstraten

patroonheiligen, H. Filips en de H. Anna.
Claes Mathijssen, Antwerpse school,
1528-1532; restauratie
Jean-Baptiste Capronnier 1865.

° De zeven glasramen van de Heilige
Sacramenten.
Antonis Evertsoen van Culemborg,
1531-1533; restauratie
Jean-Baptiste Capronnier 1841-1846.

° Het Doopsel, onderaan de schenker, 4N
Willem Van Enckvoort, bisschop van
Utrecht en proost van Mechelen vergezeld
van zijn patroonheilige.

° Het Vormsel, onderaan 3N
Ferdinand I en Anna van Bohemen,
vergezeld van hun patroonheiligen.

° De Priesterwijding, onderaan Karel V 2N
vergezeld van zijn beschermheilige
de H. Karel de Grote.

° De Biecht, onderaan de Calvarieberg.

° De H. Eucharistie, onderaan Isabella 2Z
van Portugal vergezeld door haar patrones
de H. Elisabeth.

° Het Huwelijk, onderaan Filibertus de 3Z
Schone van Savooie en Margareta van
Oostenrijk vergezeld van hun
patroonheiligen.

° Het H. Oliesel, onderaan de schenkers
4Z
Antoon van Lalaing en Elisabeth van
Culemborg vergezeld van hun
patroonheiligen.

° Het glasraam van Karel van Lalaing 11N
en Jacqueline van Luxemburg, de
schenkers knielen biddend neer, vergezeld
van hun patroonheiligen, de
H. Karel de Grote en H. Jacobus.
Claes Mathijssen, Antwerpse school, 1533;
restauratie Jean-Baptiste Capronnier 1865.

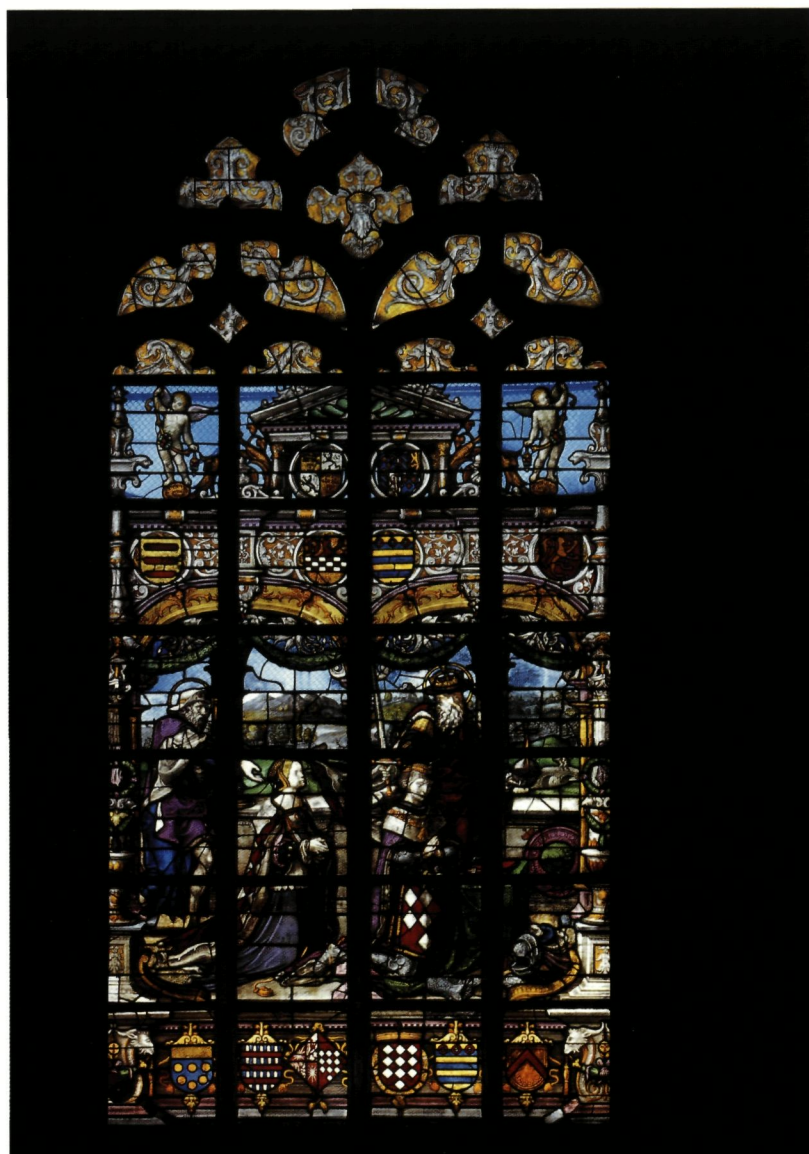
° Het glasraam van de Staten van 8N
Holland, in het tympaan, de symbolisering
van de Passie van Christus; centraal: het
Laatste Avondmaal; onder: acht Graven
van Holland, Theodoor I, Willem III,

Willem II, Willem V, Filips de Goede,
Maximiliaan van Oostenrijk,
Filips de Schone, Keizer Karel.
Antwerpse school, 1532-1535; restauratie
Jean-Baptiste Capronnier 1849

° Het glasraam van Jan van Cuyck en 6N
Frans van Borselen, de schenkers knielen
biddend neer, vergezeld van hun
patroonheiligen.
Mathijs Claes (?), Antwerpse school, 1571;
restauratie Jean-Baptiste Capronnier 1865.

° Het glasraam van Floris van Egmont 5N
en Anna van Bergen, de schenkers knielen

Glasraam van Karel de Lalaing
en Jacoba van Luxemburg,
Sint-Catharinakerk te
Hoogstraten (foto Provincie
Antwerpen)

Sint-Jacob de Meerdere, uit
het glasraam Karel de Lalaing
en Jacqueline van Luxemburg,
Sint-Catharinakerk te
Hoogstraten (foto A.C.L.)

biddend neer, vergezeld van hun
patroonheiligen.
Mathijs Claes (?), Antwerpse school, 1571;
restauratie Jean-Baptiste Capronnier 1865.

19de eeuw. Neorenaissance.

° Het glasraam van 5Z
Antoon van Lalaing, derde Graaf van
Hoogstraten en Eleonora van
Montmorency, de schenkers knielen
biddend neer, vergezeld van hun
patroonheiligen.
J.B. Capronnier, 1888.

° Het glasraam van Joost van Lalaing 6Z
en Bonne de La Viesville, de schenkers
knieten biddend neer, vergezeld van hun
patroonheiligen.
Jean-Baptiste Capronnier, 1890
Atelier Jean-Baptiste Capronnier, 11Z
1856

20ste eeuw - na 1945.

° Het glasraam van de Stad Antwerpen, 8Z
centraal: de Besnijdenis (oorspronkelijk de

moord op de onnozele kinderen) en de
Aanbidding der Koningen.

Kopie van een kopie van een oud
renaissance glasraam uit 1533.

Mark De Groot, Antwerpen, 1965-1967.

Atelier Mark De Groot, Antwerpen, einde
van de zestiger jaren 15Z-20Z, 14N-19N

Atelier Jan Willemen, naar ontwerpen van
Jan Huet, Antwerpen, s.d.

(ca 1975-78) 10N, 9, 12Z, 13Z

1975-1977 12N

1978 10Z

Atelier Jan Willemen naar eigen ontwerpen

1979-1980 14Z

1980 13N

SINT-MARTINUSKERK HOUTHALEN

Als gevolg van de exploitatie van de
mijnzetel Houthalen (produktief vanaf
1938) steeg het bevolkingsaantal van de
kleine landelijke gemeente zeer snel. Men
besloot dan ook in 1938-1940 de oude
Sint-Martinuskerk van Houthalen, met
haar 15de-eeuwse toren te vergroten door
een bakstenen aanbouw.

Voor de beglazing van de veertien ramen
van de nieuwbouw werd een beroep
gedaan op de Brusselse glazenier

Sint-Martinuskerk te
Houthalen (foto O. Pauwels)

Frans Crickx, sedert 1927 de opvolger van het oud atelier. Met zeer beperkte financiële middelen werd hier, gebruikmakend van verschillende soorten industrieel glas en met een minimale beschikking, een eigenaardig ensemble gecreëerd, dat brak met de traditionele gebrandschilderde kerkranken. Duidelijk onder invloed van de Art-Decostijl en de nieuwe monumentale glasschilderkunst van bijvoorbeeld Eugene Yoors werd dit een eenmalig en alleenstaand experiment. Door de eenvoud van lijn en vlak, de minimale beschikking, de kleurenrijkdom en de verschillende industriële glassoorten met hun optische effecten doen deze ramen modern aan. Maar de dualiteit tussen het naar het non-figuratieve neigende glasmetaal en de summier, anekdotisch geschilderde religieuze symbolen en onderwerpen, getuigt van een gebrek aan artistieke kwaliteit. Het is dan ook omwille van het experimentele karakter dat we dit curiosum uit de Belgische glasschilderkunst in deze selectie opnamen.

In het koor vinden we symbolen die verwijzen naar de H. Eucharistie: de pelikaan, het Lam Gods, de H. Geest en het eeuwig leven.

In de zuidelijke dwarsbeuk wordt de zegerende kerk voorgesteld door Christus Koning met het eucharistisch kruis. De noordelijke dwarsbeuk toont ons de verheerlijkte kerk, gesymboliseerd door de zuiverheid van de Moeder Gods en engelen die symbolen uit de litanie van Onze-Lieve-Vrouw dragen. In de zijbeukramen figureren symbolische engelen en boven het westportaal staat Sint-Martinus, de patroonheilige van deze kerk.

SINT-GUMMARUSKERK LIER

De bouw van de huidige Sint-Gummaruskerk te Lier werd aangevat op het einde van de 14de eeuw (1377). Beginnend van aan de westpartij vergrootte en verving men in verschillende stappen de oude kerk. Zo realiseerde men

in de loop van de 15de eeuw achtereenvolgens de hoofdbeuk van het schip (1442), de zijbeuken, het transept (1475) en begon men aan de bouw van het indrukwekkende koor (1476).

Het oude koor, dat tot 1504 in gebruik bleef, terwijl de werken aan het nieuwe koor bezig waren, werd pas in 1512 gesloopt en reeds in 1517 kon de totaal vernieuwde kerk ingezegend worden. Deze Collegiale werd, zo blijkt uit de archieven, vooral vanaf het laatste kwart van de 15de eeuw rijkelijk voorzien van glasramen.

Zo voerde het Leuvense atelier van Rombout Keldermans tussen 1475 en 1478 ettelijke opdrachten uit voor deze kerk. In 1519 schonken Keizer Maximiliaan van Oostenrijk en zijn familie vijf glasramen voor het nieuwe hoogkoor, werken die hoogstwaarschijnlijk werden uitgevoerd door het Brusselse atelier van Nicolaas Rombouts, de hofleverancier. Later in 1534-35 voerde Gummarus Loop drie glasramen uit naar kartons van Gossuin van der Weyden en geschenken

Zicht op het koor,
Sint-Gummaruskerk te Lier
(foto O. Pauwels)

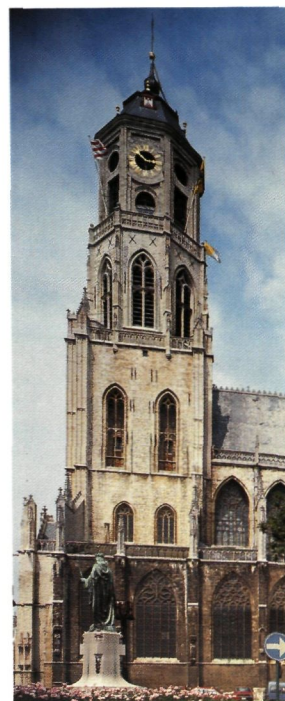

door de abten van drie abdijen. De rijke beglazing van de Sint-Gummarus werd in 1579 door de woedende beeldenstormers zeer zwaar beschadigd. Toch bleven er te Lier in vergelijking met steden zoals Brugge of Gent vrij veel oude glasramen bewaard. In totaal bleven in vijftien vensters middeleeuwse en renaissance fragmenten behouden. Dat deze glasramen onsnaptten aan de woede van de iconoclasten kan waarschijnlijk verklaard worden door het feit dat ze oorspronkelijk allemaal op hoge en moeilijk bereikbare plaatsen zaten. Alhoewel de 15de-eeuwse glasramen en glasraamfragmenten in 1862-1878 vrij zwaar gerestaureerd werden door Jean-Baptiste Capronnier en opnieuw schade opliepen tijdens de Eerste Wereldoorlog worden ze door allen die ze bestudeerd hebben als de mooiste middeleeuwse glasramen van België beschouwd. In de Lierse Sint-Gummaruskerk kan men zeer treffend de evolutie zien die de glasschilderkunst doormaakte van de tweede helft van de 15de eeuw tot de eerste helft van de 16de eeuw. De *Kroning van de H. Maagd* 18Z, het meesterwerk van de Vlaamse gotische glasschilderkunst, maakt ons duidelijk dat het glasraam in onze gewesten, onder invloed van de schilderkunst van de Vlaamse primitieven, in de loop van de tweede helft van de 15de eeuw tot een artistiek hoogtepunt was gekomen. Kenmerkend voor deze glasramen van de Brabantse School is het contrast tussen fijn in grisaille geschilderd, met zilverageel gehoogd blank glas en de fel groen, rood, of blauw gekleurde achtergronden. Dezelfde stijl kunnen we vaststellen in de andere middeleeuwse Lierse glasramen 19Z, 20Z, 21Z, 4N, 17N. In sommige daarvan kan men de invloed van de Leuenaar Dirk Bouts opmerken, die zeer manifest aanwezig is in het glasraam vervaardigd door Rombout Keldermans, die trouwens schoonbroer en stadsgenoot van Dirk Bouts was 4N. Typisch voor het middeleeuws karakter van deze glasramen is de bescheiden aanwezigheid van de schenkers bij het religieuze tafereel. Ze zijn kleiner en/of in de marge van de centrale dominerende godsdienstige voorstelling afgebeeld. Het statische en het twee-dimensionale zijn

constanten in de gotische glasschilderkunst; ofwel staan de figuren geïsoleerd opgesteld in architecturale nissen, ofwel blijft ieder personage binnen één lichtbaan, maar steeds begrenst de architectuur of een decoratief element de ruimte op de achtergrond.

De vijf koninklijke ramen van Keizer Maximiliaan van Oostenrijk en leden van zijn familie dateren van 1516-1519 en staan reeds een hele stap verder in de evolutie van de glasschilderkunst 3N, 2N, 1, 2Z, 3Z. Ofschoon hun auteur, de Brusselse hofglazenier Nicolaas Rombouts, gevormd werd in de gotische traditie, voerde hij als eerste de renaissancevormtaal in onze gewesten in. De koninklijke glasramen van Lier vertonen echter nog veel gotische reminiscenties; de traditionele opstelling van de figuren met hun stereotype houdingen en behandeling van aangezichten en handen. Toch is de nieuwe kunstopvatting en renaissancegeest duidelijk aanwezig. De schenkers en hun wapenschilden nemen bijna drie kwart van de totale oppervlakte van het glasraam in beslag; hetgeen een verregaande profanisering van het kerkelijk glasraam betekende. Deze inhoudelijke verandering ten opzichte van de middeleeuwen uitte zich ook in andere formele wijzigingen, zoals de renaissance ornamentiek, die in de architecturale omlijsting haar intrede doet of de groeiende interesse voor de anatomie en de perspectief.

De drie glasramen, die Gummarus Loop van Nijvel in 1534-1535 vervaardigde naar kartons van Gossuin van der Weyden, geven ons een mooi voorbeeld van de klassieke Vlaamse hoog-renaissance glasschilderkunst 7N, 6N, 5N. Gossuin van der Weyden werkte hier in de stijl van de Antwerpse maniëristen. Zijn gevoelige, naar het pathetische neigende voorstellingen roepen de herinnering op aan zijn grootvader Rogier van der Weyden. Toch lijkt het vooral de invloed van Quinten Metsijs die men in deze bewogen, fel gezochte maar toch monumentale composities kan aanwijzen, bijvoorbeeld in de plooibehandeling van de rode mantel van Maria Magdalena in het glasraam met de kruisafneming 5N. Deze vertoont grote verwantschap met de stijl van Quinten

Sint-Gummaruskerk te Lier
(foto O. Pauwels)

◀ Algemeen zicht op de vijf glasramen in het hoogkoor (3N, 2N, 1, 2Z, 3Z), Sint-Gummaruskerk te Lier (foto O. Pauwels)

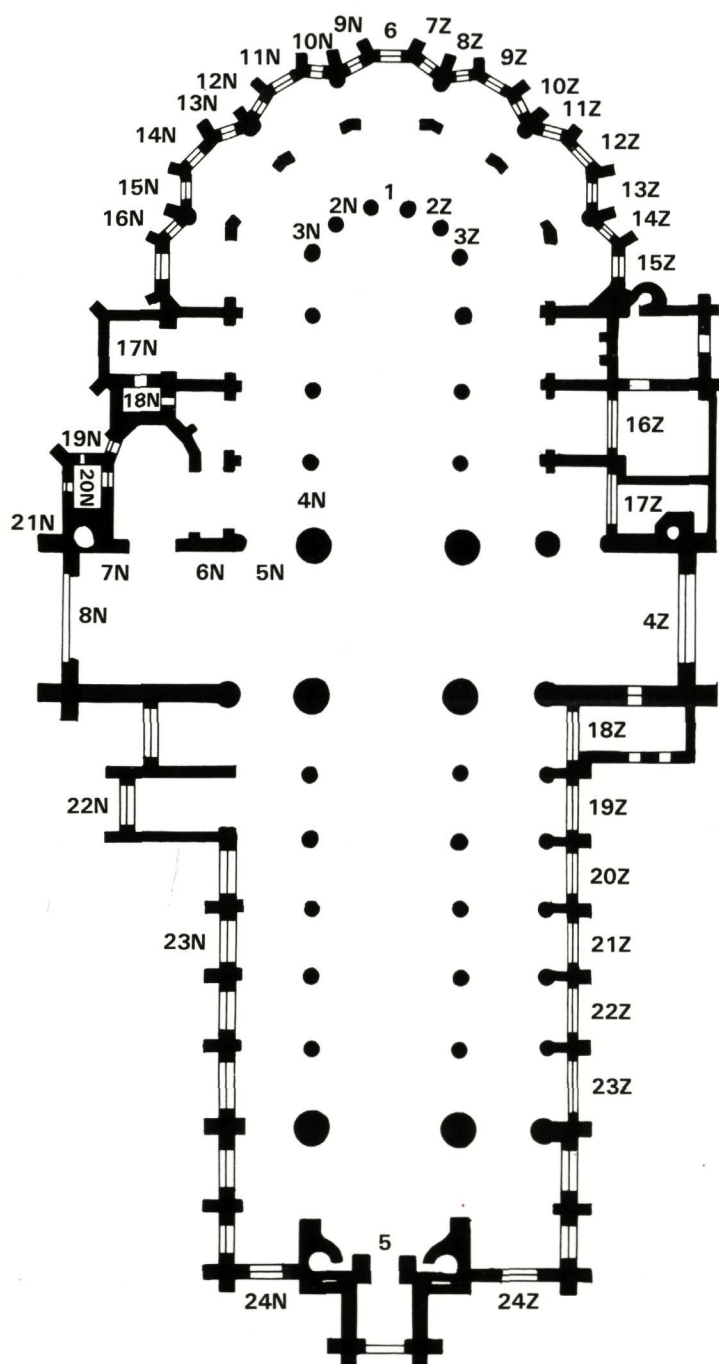
Plattegrond Sint-Gummaruskerk te Lier

Metsijs in zijn Golgotha-schilderij in het Antwerpse Museum Mayer van den Bergh. Kenmerkend voor de Vlaamse hoogrenaissance glasschilderkunst zijn de situering van het tafereel onder een rijk uitgewerkte renaissanceportiek waardoor men een zicht heeft op een weids landschap, de aandacht voor anatomie en perspectief en het doorlopen van de compositie over de verschillende vensterlichten heen. Het glasraam boven het

noordportaal werd oorspronkelijk in 1545 door Elisabeth van Culemborg geschonken 8N, maar het werd in 1862 zo lamentabel gerestaureerd (door een slechte kopie vervangen!) door J.F. Pluys dat men dit raam niet meer als renaissance glasschilderkunst kan beschouwen.

Nadat men vanaf het midden van de 19de eeuw met de restauratiewerken van de oude glasramen van de Sint-Gummarus was begonnen werden er ook opdrachten gegeven om nieuwe gebrandschilderde ramen te vervaardigen. Zo werden vooral in de koorkapellen tal van nieuwe glasramen geplaatst op het einde van de 19de eeuw. Sommige daarvan werden reeds in 1914, bij de beschieting van Lier, zo zwaar vernield dat ze niet meer te redden waren.

Toch biedt de Sint-Gummaruskerk ons vandaag nog steeds een overzicht van de belangrijkste 19de- en 20ste-eeuwse glasramenateliers. Zo vinden we er werk van Jean-Baptiste Capronnier; Jean-François Pluys; Arthur Verhaegen naar ontwerpen van Jean-Baptiste Bethune; Stalins-Janssens; Joseph Osterrath; Jules Dobbelaere; Gustave Ladon; Frans Crickx naar ontwerp van Delville, atelier Colpaert naar ontwerp van Charles-Louis Crespin; Michel Martens en Oscar Calders.

Overzicht van de glasramen.

15de eeuw. Middeleeuwen.

° Het glasraam Vilain-Van Immerseel. 4N
Centraal staan de H. Gummarus en H. Rombout, geflankeerd door de schenkers, gepatroneerd door H. Franciscus van Assisi en H. Petrus. Rombaut Keldermans, Leuven, 1475/76. Restauratie Jean-Baptiste Capronnier, 1863 en Gustave Ladon, 1936

° H. Johannes-de-Doper en 17N
H. Gummarus.
Fragmenten van het glasraam van Jean Van Immerseel.
Brabantse School, 1476 (?). Restauratie Jean-Baptiste Capronnier

- ° De Kroning van de Heilige Maagd 18Z
door de Heilige Drievuldigheid,
geflankeerd door de schenkers,
gepatroneerd door
H. Johannes-de-Doper en H. Barbara.
Brabantse School, derde kwart van de
15de eeuw.
Restauratie Jean-Baptiste Capronnier,
1873
G. Ladon, 1929/31
H. Barbara met de schenker, 19Z
geflankeerd door H. Lambertus en
St.-Michiel.
Brabantse School, einde van de
15de eeuw.
Restauratie Jean-Baptiste Capronnier,
1877-78 en Gustave Ladon, 1929/31
- ° De Genadestoel (H. Drievuldigheid), 20Z
geflankeerd door H. Catharina van
Alexandrië en O.-L.-Vrouw met Kind.
Met links H. Rombout met een schenkers-
familie en rechts H. Matheus met een
schenker.
Brabantse School, einde van de
15de eeuw.
Restauratie Jean-Baptiste Capronnier,
1877-78
Gustave Ladon, 1929/31
- ° De H. Maagd met Kind, geflankeerd 21Z
door H. Catharina van Alexandrië en een
heilige die een boek draagt.
Brabantse School, einde van de
15de eeuw.
Restauratie Jean-Baptiste Capronnier,
1873 en Gustave Ladon, 1929/31
- 16de eeuw. Renaissance.**
- De vijf koninklijke glasramen van Keizer
Maximiliaan van Oostenrijk en leden van
zijn familie.
Toegeschreven aan Nicolaas Rombouts,
Brussel, 1516-1519.
Restauratie Jean-Baptiste Capronnier,
1861-1862 en Gustave Ladon, 1937.
- ° Het raam van Maximiliaan van 1
Oostenrijk en Maria van Bourgondië.
Boven: H. Maagd met Kind en H. Anna.
Onder: de schenkers en hun wapen-
schilden.
- ° Het raam van Filips de Schone en 2N
Johanna van Castilië.
Boven: H. Johannes de Evangelist en
H.-Filipus (Apostel).
Onder: de schenkers en hun wapen-
schilden.
- ° Het raam van de Aartshertogen Karel 2Z
en Ferdinand van Oostenrijk.
Boven: H. Karel en H. Ferdinandus.
Onder: de schenkers en hun wapen-
schilden.
- ° Het raam van Margareta van 3N
Oostenrijk en Filips II van Savooie.
Boven: H. Margareta en H. Philibertus,
abt van Jumièges.
Onder: de schenkers en hun wapen-
schilden.
- ° Het raam van de vier 3Z
Aartshertoginnen van Oostenrijk.
Boven: H. Johannes-de-Doper en
H. Elisabeth van Hongarije.
Onder: de vier dochters van
Filips de Schone en wapenschilden.
- ° Het glasraam van Arnold Streeters, 7N
abt van de abdij van Tongerlo.
De Doornenkroning.
Karton: Gossuin van der Weyden.
Realisatie: Gummarus Loop van Nijvel.
Brabantse School, 1334-1535.
Restauratie: Gustave Ladon, 1935.
- ° Het glasraam van Denys van 6N
Zeverdonck, abt van de abdij van Villers.
De *Kruisiging* (Calvarieberg).
Karton: Gossuin van der Weyden.
Realisatie: Gummarus Loop van Nijvel.
Brabantse School, 1535.
Restauratie: Gustave Ladon, 1935.
- ° Het glasraam van Marcus Cruyt, 5N
abt van de abdij van St.-Bernardus op de
Schelde.
De Kruisafneming.
Karton: Gossuin van der Weyden.
Realisatie: Gummarus Loop van Nijvel.
Brabantse School, 1535.
Restauratie: Gustave Ladon, 1935.
- ° Het glasraam van Elisabeth van 8N
Culemborg.

Portretten van de schenker, haar twee echtgenoten Jan van Luxemburg en Antoon van Lalaing evenals haar ouders Gaspar van Culemborg en Johanna van Bourgondië, gedateerd 1545. Dit glasraam is een voorbeeld van een lamentabele 19de-eeuwse restauratie. Het oorspronkelijke raam werd haast volledig door een slechte kopie vervangen in 1862 door Jean-François Pluys. Het kan beter beschouwd worden als een 19de-eeuws neo-rennaissance glasraam.

19de- en 20ste eeuw.

Atelier Jean-Baptiste Capronnier, Brussel
1860 22N

Atelier Arthur Verhaegen, opvolger

Jean Bethune, Gent
1875-78 24Z-24N
1880 9N, 6, 7Z, 10N, 11N, 12N
1886 8Z, 9Z, 10Z

Atelier Stalins-Janssens, Antwerpen
1884 20N, 21N, 18N, 19N, 23N

Atelier Joseph Osterrath, Tilff (Luik)
1894 13N, 14N, 15N
1899 11Z, 12Z, 13Z

Atelier Jules Dobbelaere, Brugge
1913 14Z, 15Z

Atelier Frans Crickx, Jette (Brussel)
1935 5

Atelier Colpaert, Brussel (ontw. Crespin
1946/47 16N

Atelier Gustave Ladon, Gent
1939 4Z
1941 17Z
1940/42-1945 16Z

Atelier Michel Martens, Brugge
1958 23Z

Atelier Oscar Calders, Mortsel
(Antwerpen)
1968 22Z

SINT-JACOBSKERK LUIK

De gotische Sint-Jacobskerk, die de oude romaanse kerk van de voormalige Benedictijnerabdij verving, dateert groten-deels uit de eerste helft van de 16de eeuw. Alhoewel men reeds in 1418 een aanvang maakte met de bouwwerken, die overigens vlug stilvielen en wegens de dramatische gebeurtenissen in de 15de- eeuwse, Luikse geschiedenis niet konden verdergezet worden, duurde het tot 1538 vooraleer de kerk voltooid was.

De Sint-Jacobskerk met haar prachtig laat-gotisch koor danken wij aan de architect Art van Mulcken, die eveneens gewerkt heeft aan de Sint-Martinusbasiliek en het Bisschoppelijk paleis te Luik. Het koor en het transept werden afgewerkt ten tijde van abt Jean de Cromois (1506-1525), terwijl het schip met zijn zijbeuken voltooid werd onder abt Nicolas Balis (1525-1555).

De zes oude renaissance glasramen die in de Sint-Jacobskerk bewaard bleven situeren zich allen in het koor. Vijf ervan verlichten de vijfhoekige koorabsis en bestaan uit twee gescheiden delen boven elkaar met elk vierentwintig panelen. Het zesde raam, in de noordelijke langsmuur, bestaat uit twee delen, maar dan naast elkaar en met elk achtentwintig panelen.

Al deze glasramen dateren van circa 1525. Met uitzondering van het centrale asraam met bovenaan een *Calvarieberg* en beneden het *Offer van Abraham I*, als oud-testamentaire prefiguratie van het offer van Christus, domineert het profane in de renaissance glasramen van de Sint-Jacobs. De schenkers en hun wapenschilden nemen inderdaad meer plaats in dan de religieuze voorstelling, die in de vijf overige samen beperkt blijft tot de patroonheiligen, Onze-Lieve-Vrouw of een andere heilige.

Deze monumentale glasramen symboliseren in feite de drie grote sociale, politieke en economische machten van het toenmalige Luikse prinsbisdom; de clerus of hogere geestelijkheid door de ramen van Jean de Cromois I en Jean de Hornes 2N, de handelaars en handwerkers door het

◀
H. Barbara met schenker, geflankeerd door de HH. Lambertus en Michiel, Sint-Gummaruskerk te Lier (foto G. Charlier)

raam van de ambachten 3N en de aristocratie door de ramen van de families de Hornes en de La Marck 3Z, 4N. Over het auteurschap of de herkomst van deze gebrandschilderde ramen bestaat er geen zekerheid, maar de hypothese dat het lokaal Luiks werk betreft wint stilaan veld. De overeenkomsten met de stijl van het toen toonaangevende Brusselse atelier van Nicolaas Rombouts doen vermoeden dat de auteur van dit werk direct of indirect beïnvloed werd door de Brusselse hof-leverancier. Sommige auteurs menen dat de Luikse glazenier Dierick van Halle het ensemble in de Sint-Jacobs vervaardigde. Al de overige glasramen in deze kerk dateren uit de 19de eeuw.

Overzicht van de oude renaissance glasramen.

° Het glasraam van abt Jean de Cromois. 1
Bovenaan de kruisiging van Christus en beneden de oud-testamentaire prefiguratie ervan: het offer van Abraham en de slang van Airain.
Dierick van Halle (?), Luik, ca. 1525 (restauratie Capronnier).

° Het glasraam van Jean de Hornes. 2N
Beneden knielt de schenker, vergezeld van H. Lambertus, biddend voor het altaar met de H. Maagd en het kind, boven figureert H. Jacobus de Mindere tussen de kwartieren van de de Hornes.
Dierick van Halle (?), Luik, ca. 1525 (restauratie Capronnier).

° Het glasraam van Everard de La Marck. 2Z
Onder knielt de schenker in gezelschap van zijn patroonheilige H. Christoffel biddend voor het altaar met de zegenende Christus, bovenaan figureert H. Andreas tussen de kwartieren van de familie de La Marck.
Dierick van Halle (?), Luik, ca. 1525 (restauratie Capronnier).

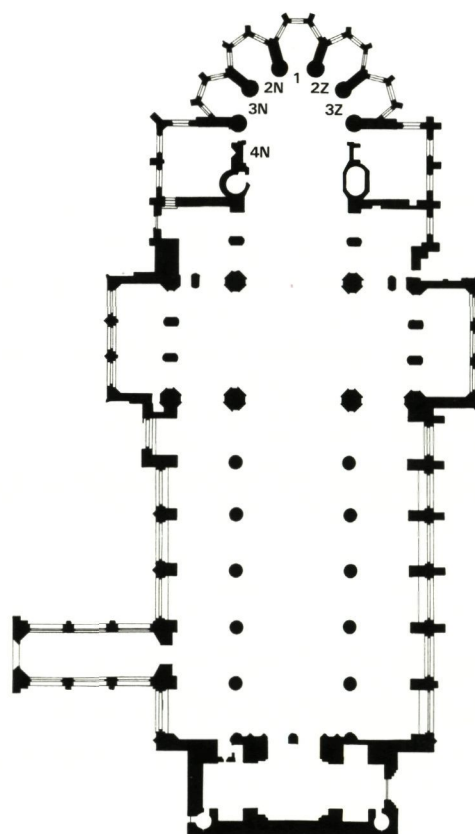
° Het glasraam van de tweeëndertig Ambachten. 3N
Beneden flankeren de H. Lambertus en de H. Maagd een engel met de wapens van de stad Luik, bovenaan staat H. Johannes-de-

Doper met de wapens van de Merode en de Blavier tussen de wapens van de tweeëndertig Ambachten.
Dierick van Halle (?), Luik, ca. 1525 (restauratie Capronnier).

° Het glasraam van Marguerite de Hornes. 3Z
Onderaan knielt de schenker vergezeld van de H. Margareta biddend voor het altaar met de H. Maagd en het kind, boven worden H. Johannes de Evangelist en een engel met het wapenschild van de de Hornes en het blazoën van de La Marck-Arenberg-Hornes omringd door de kwartieren van de familie de Hornes.
Dierick van Halle (?), Luik, ca. 1525 (restauratie Capronnier).

° Het glasraam van Jacques de Hornes. 4N
Links knielen de echtgenote en overleden echtgenote van Jacques de Hornes, vergezeld van hun patroonheiligen, biddend voor O.-L.-Vrouw der Smarten. Rechts knielt de schenker, in gezelschap van H. Jacobus, biddend voor het altaar met de genadestoel.
Dierick van Halle (?), Luik, ca. 1525 (restauratie Capronnier).

Plattegrond Sint-Jacobskerk te Luik

SINT-PAULUS-KATHEDRAAL LUIK

De huidige Sint-Pauluskathedraal te Luik kende een vrij lange en ingewikkelde bouwgeschiedenis. Omstreeks het midden van de 13de eeuw was men bezig met de eerste bouwcampagne om de oude in 1212 vernielde 10de-eeuwse Sint-Pauluskerk opnieuw op te richten. Uit die tijd dateren een deel van het koor, het transept en de beuken. In een tweede fase in de 14de eeuw bouwde men de vijfhoekige koorafsluiting, het noordportaal en de zijkapellen. In de 15de eeuw verving men de zoldering door gewelven en bouwde men de hoge ramen terwijl het westportaal, de binnendecoratie en de afwerking van het klooster uit de 16de eeuw dateren.

In deze kathedraal bleven zes monumentale oude 16de-eeuwse glasramen bewaard. Het belangrijkste raam, geschonken door Léon d'Oultres in 1530, tooit het zuidtransept 10Z. De andere renaissance glasramen dateren van 1557-1559 en vormen de beglazing van de vijfhoekige koorafsluiting 3N, 2N, 1, 2Z, 3Z. De ontwerpen voor deze werken, die gekenmerkt worden door hun sobere klare compositie en met mate versierde architecturale omlijstingen, worden toegeschreven aan de Luikenaar Lambert Lombard. Ze werden evenwel in de 19de eeuw bij restauratiewerken met nieuwe stukken aangevuld. Gelukkig werden deze oude glasramen tijdens de Tweede Wereldoorlog in veiligheid gebracht. Want alhoewel lang gearzeld werd met deze beslissing werd ze niet tevergeefs genomen. Op 12 januari 1945 vernietigde de val van een V-Bom alle 19de- en 20ste-eeuwse glasramen alsook de voorlopige ruiten die men in plaats van het uitgenomen gebrandschilderd glas had geplaatst.

Vandaar dat al de andere glasramen die vandaag de Sint-Pauluskathedraal tooien van recente makelij zijn.

Het eerste raam na '45 werd geplaatst ten tijde van Monseigneur Kerkhofs, bisschop van Luik tot 1962, het werd getekend door O. Condez 14N. Het grote raam boven het noordportaal en dat van de

Sint-Pauluskathedraal van Luik (foto O. Pauwels)

westgevel werden ontworpen door de Fransman Max Ingrand en uitgevoerd in het Atelier van Michel Duran 11, 10, evenals de drie ramen uit de noordelijke zijkapel 11N-13N. De zes moderne koorramen werden vervaardigd door het Luxemburgse atelier Santher 4N-7N, 4Z-7Z, terwijl het atelier Pirotte uit Luik in het transept en in de noordelijke en zuidelijke koorkapel ramen beglaasde naar ontwerp van Julin.

Overzicht van de glasramen.

16de eeuw. Renaissance.

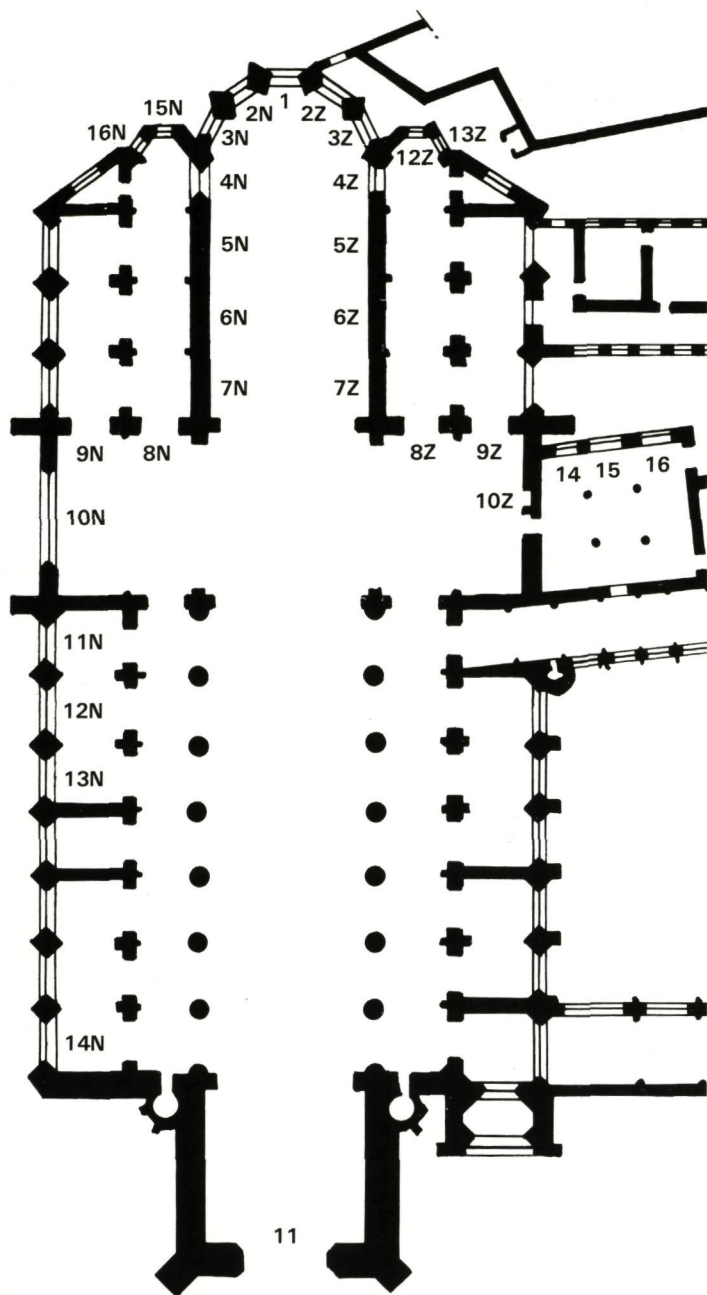
° Het glasraam geschonken door 10Z
Léon d'Oultres.

Boven: de Kroning van de Heilige Maagd.
Beneden: de tekening van Paulus en de schenker vergezeld door H.-Lambertus knielend voor het altaar met H. Paulus.
Luiks atelier, 1530.

° Het glasraam geschonken door 2N
Mgr. Grégoire Sylvius.

Portret van de schenker met H. Paulus, in de nissen H. Gregorius en H. Augustinus.
Luiks atelier (?), 1557.

Restauratie Joseph Osterrath (1888): de engelen zijn moderne toevoegingen.

Luiks atelier, 1558.

Restauratie Joseph Osterrath (1888): de engelen zijn moderne toevoegingen.

° Het glasraam geschonken door 3Z
Kanunnik Remacle Lymborch.

Portret van de schenker met H. Remaclus, in de nissen H. Petrus en H. Paulus. Luiks atelier, 1559.

Restauratie J. Osterrath (1888): de engelen zijn moderne toevoegingen.

° Het glasraam geschonken door 2Z
Kanunnik Corneille Erps.

Portret van de schenker met H. Andries, in de nissen H. Cornelius en H. Cypriaan. Luiks atelier (?) 1559.

Restauratie J. Osterrath (1888): de engelen zijn moderne toevoegingen.

20ste eeuw.

O. Condez, circa 1956-1962 14N

Atelier Michel Duran, Parijs 10N, 11
(ontwerpen: Max Ingrand)
ca. 1970

zeventiger jaren 11N, 12N, 13N

Atelier Santher, Luxemburg
zeventiger jaren 4N, 5N, 6N, 7N,
4Z, 5Z, 6Z, 7Z

Atelier Pirotte, Liège (ontwerpen: Julin).
begin jaren tachtig 8N, 9N, 15N,
16N, 8Z, 9Z, 12Z, 13Z, 14, 15, 16

SINT-ROMBOUTSKERK MECHELEN

De Metropolitane Sint-Romboutskerkte Mechelen bezit geen oude glasramen meer. We weten echter uit verschillende historische bronnen dat deze kerk herhaalde malen beglaasd werd. Reeds in de 14de eeuw, omstreeks 1356, schonk Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen en Heer van Mechelen een glasraam. In de 15de eeuw waren het de Bourgondische hertogen Filips de Goede en Karel de Stoute, de gilden of vooraanstaande lieden

Plattegrond Sint-Pauluskathedraal te Luik

° Het glasraam geschonken door 3N
Kanunnik Gillis de Bloquerie.
Portret van de schenker met H. Petrus, in de nissen de H. Maagd en H. Gillis. Luiks atelier (?), 1557.
Restauratie Joseph Osterrath (1888): de engelen zijn moderne toevoegingen.

° Het glasraam geschonken door 1
Deken Jean Stouten.
Calvariescène met in de top God de Vader en De Heilige Geest.

uit de adel of de clerus die de kerk met hun milde schenkingen vereerden. Eén van de best gekende oude ramen van de Sint-Rombouts is *'t glas van Keizer Karel* dat in 1516 het 15de-eeuwse glasraam van de Gilde der lakenkooplieden in de kruisbeuk verving.

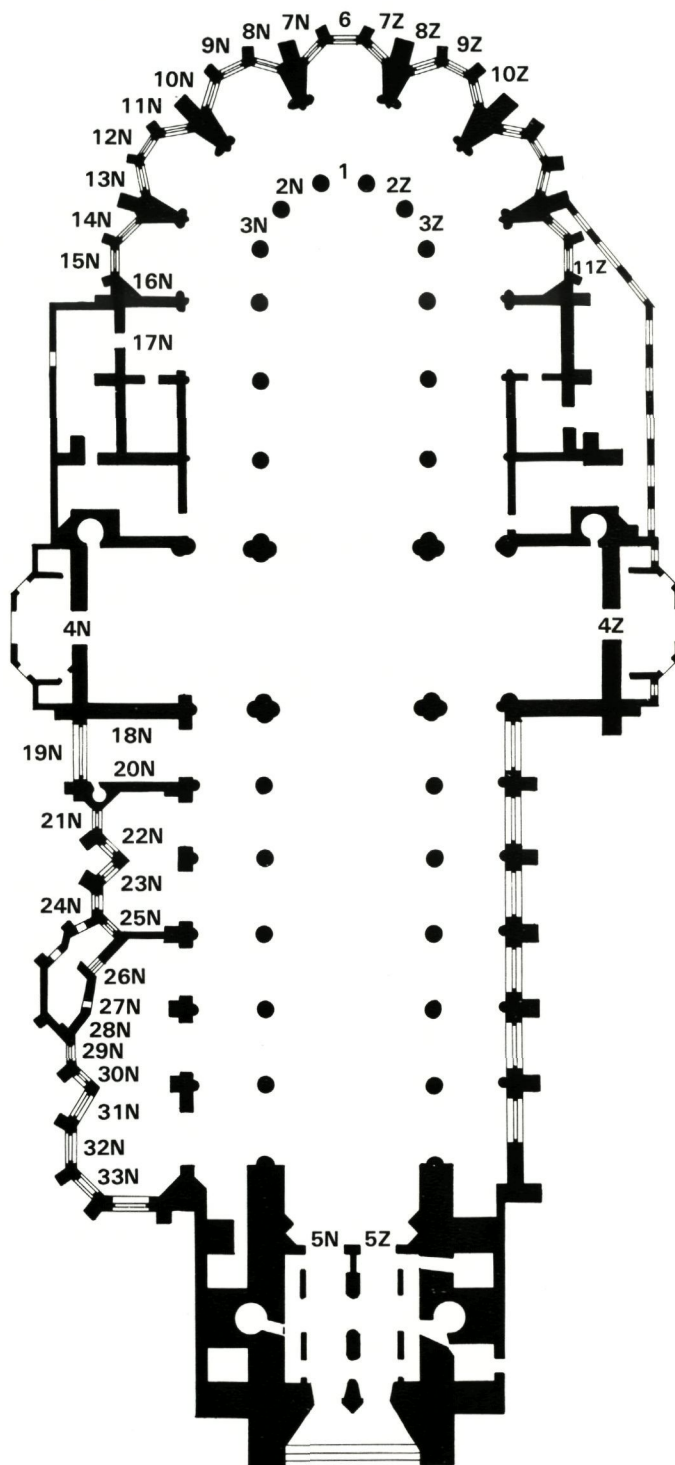
Zoals in de meeste andere steden van ons land verdween ook te Mechelen het oude glas uit de kerk. De beeldenstorm, de verandering van de smaak, de Franse revolutie, het zijn steeds opnieuw dezelfde elementen die een rol gespeeld hebben bij het verdwijnen van onze oude glasramen. Omstreeks 1875 werd het laatste oude raam uit de kerk verwijderd. In 1940 kwam dit vroeg 16de-eeuws raam van de schermersgilde in het bezit van Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis en vormt daar nu het pronkstuk van de glasramencollectie.

De 19de-eeuwse glasramen van de Sint-Rombouts werden in 1914 vrijwel allemaal zwaar beschadigd of vernield door de Duitse bombardementen op Mechelen. Reeds vanaf de veertiger jaren van de 19de eeuw was het Mechelse atelier van Jean-François en Leopold Pluys begonnen met de beglazing van de Sint-Rombouts. Een eerste experiment in het koor was niet zo'n groot succes. Het glasraam met een monumentale vrouwefiguur, als voorstelling van de triomferende kerk werd reeds in 1850 door Jean-François op eigen kosten vervangen door een nieuw werk. Vandaag telt de kerk slechts zes 19de-eeuwse glasramen meer, die aan de vernieling van 1914 konden ontsnappen of gerestaureerd werden. De overige ramen werden grotendeels tijdens het interbellum gerealiseerd. Reeds in 1914 vervaardigde het Gentse atelier van Gustave Ladon drie ramen voor de Sint-Rombouts. Zwaar beschadigd tijdens de oorlog werden ze na 1918 door Ladon volledig hersteld en teruggeplaatst.

Tussen 1922 en 1935 werden door de ateliers Ladon, Ganton-Desfoin, J.J. Vosch, Jacobs en Bary niet minder dan eenendertig glasramen geschilderd. Al deze ramen werden uitgevoerd in de traditionele stijl; grote heiligenfiguren in het hoogkoor, heiligenlevens en scènes uit het leven van Maria en Jezus in de koor-

kapellen en de noordelijke zijbeukkapellen. Na de Tweede Wereldoorlog voerde Oscar Calders de twee moderne glasramen boven het westportaal uit volgens de ontwerpen van Crespin.

Plattegrond Metropolitane kerk Sint-Rombout te Mechelen

► Wintertuin van het klooster der Ursulinen te Onze-Lieve-Vrouw-Waver (foto O. Pauwels)

Overzicht van de glasramen.

19de eeuw

° De Herdenking van de afkondiging 4N
van het dogma van de Onbevleete
Ontvangenis (schenking kardinaal Sterkx
en het Kapittel).
Vidimus of ontwerp: Jean-François Pluys.
Kartons: Schram.
Uitvoering: Atelier Jean-François Pluys,
Mechelen 1860.

° Scènes uit het leven van de 31N,
H. Rumoldus. 32N,
Ontwerp en uitvoering: Atelier 33N
Samuel Coucke, Brugge 1875

° H. Hart van Jezus en 17N
O.-L.-Vrouw van de rozenkrans en de
patroonheiligen van de schenker.
Ontwerp: Leopold Pluys (?)
Uitvoering: Atelier Leopold Pluys,
Mechelen 1890

° De Aanbidding der Koningen, 11Z
geflankeerd door de H. Rumoldus en de
H. Roza van Lima.
Ontwerp: Leopold Pluys.
Uitvoering: Atelier Leopold Pluys,
Mechelen 1890
(restauratie Jacobs 1934)

20ste eeuw.

Atelier Gustave Ladon, Gent
1914 23N, 24N, 25N
1925 26N, 27N, 28N, 29N, 30N
1931 7N, 6, 7Z
1935 4Z
Atelier Bary
1922 8Z, 9Z, 10Z
Atelier Camille Ganton-Defoin, Gent
1923 21N, 22N
1930 11N, 12N, 13N
1933 3N, 2N, 1, 2Z, 3Z
Atelier J.J. Vosch, Brussel
1927 18N, 19N, 20N
Atelier Jacobs, Brussel
1933 8N, 9N, 10N
1935 14N, 15N, 16N
Atelier Oscar Calders, Mortsel
1952 5N, 5Z

WINTERTUIN VAN HET KLOOSTER DER URSULINEN ONZE-LIEVE-VROUW- WAVER

De vestiging van de kloosterorde van de Ursulinen te O.-L.-Vrouw-Waver dateert van ca. 1841. De eerste gebouwen van dit indrukwekkend complex werden omstreeks het midden van de 19de eeuw opgetrokken. De bouw van de wintertuin situeerde zich in 1900. Door vernieling van de oude archieven tijdens de Eerste Wereldoorlog is niet meer bekend welke architect of ontwerper de plannen voor dit uitzonderlijk ensemble tekende. Zo is evenmin geweten wanneer de decoratie van de wintertuin precies werd uitgevoerd en welk atelier die opdracht kreeg. Gelukkig ontsnapten de glasramen zelf aan de verwoestingen, die de Duitsers hier in '14-'18 aanrichtten, daar ze tijdig in veiligheid konden gebracht worden. Bij de heropbouw en restauratie van het Instituut van de Ursulinen onder de leiding van architect Edward Careels werd de plaats van de wintertuin veranderd. Hierdoor paalt hij niet langer meer aan de straat maar werd tussen twee vleugels van het klooster ingebouwd. De symbolische betekenis van de halfroosvensters: *de Morgenstond* en *Zonsondergang* ging daarvoor gedeeltelijk verloren, omdat de oriëntatie van de tuin bij de verbouwingen veranderde. De decoratie van het glaswerk van de wintertuin bestaat hoofdzakelijk uit planten- en bloemenmotieven, steeds in harmonie met de constructieve elementen, die zelf uitermate decoratief, plantachtig werden opgevat. Zo zijn de gietijzeren consoles uitgewerkt als bloemstuk, terwijl de gietijzeren kolommen gemarbreerd werden zodat ze beter geïntegreerd worden in de gehele sfeer van de wintertuin. De florale versiering van de tongewelfkoepel is uitgewerkt in kleurig glas-in-lood in gele, blauwe, rode, bruine en groene tinten. De opeenvolgende spanijzers verdelen de koepel in achttien koepelsegmenten (negen in iedere helft). De structuur van de constructie vormt de leidraad voor de versieringsmotieven;

planten- en bloemenslingers klimmen als het ware langs de spanten omhoog. De decoratie deelt de koepelhelft symmetrisch in een centraal paneel en twee zijpanelen. Elk paneel wordt omlijst door Oost-Indische kersslingers met bloemen (Capucijntjes). Het centrale deel van elk paneel is niet gedecoreerd en werd ingevuld met geel glas in een maaswerk van lood. In het segment dat het midden van de koepel uitmaakt werden, in elke kapelhelft, twee zwaluwen aan de versiering toegevoegd.

De uiteinden van de koepel werden uitgewerkt als halfroosvensters met decoratief maaswerk. Zij symboliseren de *Morgenstond* en de *Zonsondergang*. De *Morgenstond* wordt voorgesteld door een opkomende zon over een bergmeer. Irissen en planten doen dienst als repoussoir op de voorgrond en rechts staat een reiger met een prooi in zijn snavel. De *Zonsondergang* stelt de avondzon voor die reflecteert op het water; op het voorplan een partij waterlelies en verder een uil die over het schemerende landschap vliegt. Beide halfroosvensters worden door een identiek motief omlijst; een aantal banden in gekleurd glas en een aaneenschakeling van gestileerde bloemknoppen. Onder het *Morgenstond*-raam wordt in vijf kleurrijke glasramen een doorkijk gesuggereerd door een rondboogvenster naar een landschap.

bacht, de techniek, maar artistiek gezien bood dit atelier, dat nog vastzat in de neogotische traditie, hem maar weinig perspectieven. Daarom bezocht hij de twee Gentse kunstschole, Sint-Lucas en de Academie, hetgeen zijn eigen creativiteit en artistieke vorming zeer ten goede kwam. In 1952, na zijn legerdienst, vestigde hij zich als zelfstandig glazenier en dankzij veel en hard werken kon hij gaandeweg een eigen atelier uitbouwen. Zich inspirerend op Frankrijk, zowel op Chartres als op het werk van Bazzaine en Manessier ontwikkelde Armand een eigen stijl. Bekroond met een gouden medaille op de Expo '58, brak hij echt goed door vanaf 1962, het jaar waarin hij een grote individuele tentoonstelling had in het Centrum voor Kunst en Cultuur te Gent. Dan realiseerde hij grote opdrachten te Aligny-en-Morvan, te Sint-Amandsberg en in deze Sint-Joostkerk te Maleizen. Het initiatief voor deze opdracht kwam onder impuls van Pater Geroen De Bruycker en de abdij van Vaalbeek, die met

Sint-Joostkerk te Overijse
(foto O. Pauwels)

SINT-JOOSTKERK (OVERIJSE) MALEIZEN

Toen men in het begin van de jaren zestig de neogotische parochiekerk Sint-Joost, in de wijk Maleizen te Overijse, een grondige beurt gaf contacteerde men de Gentse glazenier Armand Blondeel. Armand Blondeel werd te Gent geboren in 1928. Als zeventienjarige jongeman leerde hij het glazeniersvak in het atelier van Henri Coppejans, die in 1945 handen te kort kwam voor de restauraties van de oorlogsschade. Daar leerde hij het am-

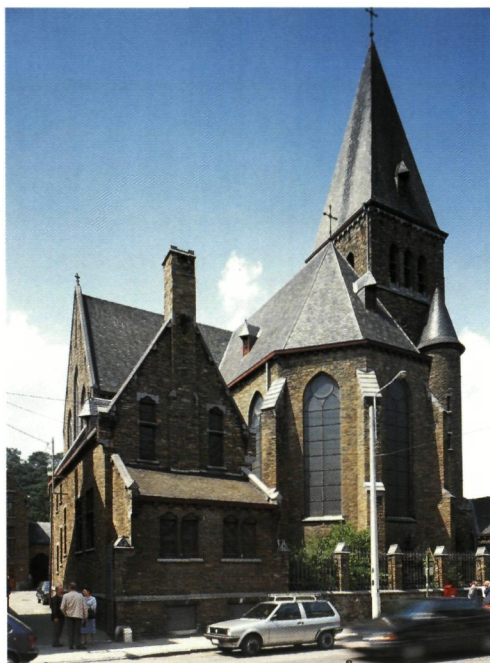

hun organisatie Pro Arte Christiana de moderne religieuze kunst wilden promoten. Zoals vaak gebeurde in die tijd, werd de oude, wat sombere kerk binnenin totaal wit geschilderd, met enkel wat donkere accenten op kapitelen, lijsten of gewelfribben. Voor deze opgefriste heldere ruimte ontwierp Armand Blondeel negentien glasramen.

Bij de opdracht had men hem gesuggerend de zeven sacramenten in het iconografisch programma van zijn project op te nemen. Aangezien de tendens naar abstrahering, die zich vanaf het einde van de vijftiger jaren ook in Vlaanderen begon door te zetten, reeds door tal van andere kerkelijke opdrachtgevers aanvaard was, aarzelde hij niet om een non-figuratief ontwerp in te dienen. Door de vrij nauwe financiële marge waarbinnen de opdracht diende uitgevoerd en die geen duur brandschilderwerk toeliet, werd het volledig abstracte ontwerp toch vlot aanvaard. Het om dezelfde reden veel gebruikte martelé- en carreléglas werd met creatieve verbeelding door de kunstenaar verwerkt. De wens van de opdrachtgever, de zeven sacramenten, vertaalde hij in abstracte composities in symbolische kleuren, die van licht (*Dooptel, Biecht*) naar donker (*H. Oliesel, Priesterschap*) evolueren, als op een soort schutting voor een neutrale achtergrond. Door het noord- en zuidraam van het koor baadt het altaar steeds in een diep geel licht, dat op zonnige dagen in stralenbundels, door het diagonaal gefacetteerde zuidraam priemt.

SINT-ANTONIUSKERK PEPINSTER

De neogotische Sint-Antoniuserk werd op het einde van de 19de eeuw opgetrokken naar het plan van architect Léonard. Voor de beglazing van dit vrij elegant maar sober gebouw deed men een beroep op het pas gestichte glasramenatelier van Gustave Ladon, dat een zeer goede reputatie genoot.

Sint-Antoniuserk te Pepinster
(foto O. Pauwels)

Als oud-leerling van het Gentse Sint-Lucas vatte Gustave Ladon zijn loopbaan aan in het oud-Bethune-atelier dat gesticht in 1854/55 vanaf 1876 door Baron Arthur Verhaegen werd geleid. Kort nadat hij zich in 1894 als zelfstandig glazenier vestigde kreeg hij zijn eerste opdracht voor de Sint-Antoniuserk te Pepinster. Tussen 1896 en 1905 realiseerde zijn atelier niet minder dan éénenvijftig glasramen voor deze kerk. Gustave Ladon trachtte te Pepinster zijn glasramen zo goed mogelijk te integreren in de architectuur van Léonard. Het uitgebreid iconografisch programma omvat o.m. scènes uit heiligenlevens, heiligen uit onze gewesten, apostelen, taferelen uit het oude en nieuwe testament, Boom van Jesse enz.

Al deze ramen zijn traditioneel opgevat, met architecturaal decor, rijkelijk versierd met zilverageel. Gustave Ladon tekende zijn figuren minder gestileerd-schetsmatig dan gebruikelijk bij de traditionele neogotiek. Hij had een grotere belangstelling voor de anatomie en de decoratieve details...

In deze kerk, waar slechts één glasschildersatelier actief is geweest, krijgt men een typisch beeld van het ideaal van de religieuze glasschilderkunst in België rondom de eeuwwisseling.

SINT-JOHANNES-DE-DOPERKERK ROCHERATH

In 1963 realiseerde André Blank niet minder dan hondervijftien abstracte glasramen voor de moderne hallekerk Sint-Johannes-de-Doper te Rocherath. Dit werk vormde de grootste integratie van glasramen die deze glazenier ooit uitvoerde en het mag als een bijzonder goed geslaagd voorbeeld van moderne glasraamkunst beschouwd worden.

André Blank, geboren op 22 februari 1914, kreeg zijn artistieke opleiding aan het Sint-Lucas te Luik, waar hij in 1937 bekroond werd met de grote prijs voor het achtste jaar schilderen. Tussen 1936 en 1946 vervulde André Blank bijna zeven jaar militaire dienst: eerst als milicien, daarna tijdens de mobilisatie en mei 1940 en later werd hij verplicht in het Duitse leger ingelijfd. Na de oorlog kan hij zich eindelijk ten volle wijden aan zijn schildersvak, dat hij reeds sedert 1938 uitoefende. Vanaf het einde van de jaren veertig begint hij ook steeds vaker glasramen te ontwerpen. In den beginne nog figuratief, evolueert zijn werk steeds verder naar het abstracte. Van 1956 tot 1963 gaf

André Blank les aan het Sint-Lucasinstituut te Doornik. Hij gaf er schilderen op doek en monumentale schilderkunst. Daarna zette hij zijn leeropdracht verder aan het Sint-Lucas te Luik, tot aan zijn pensioen in 1979.

Zijn glasramen ontwierp hij bij voorkeur totaal abstract, wanneer hij toch een figuratief werk opgedragen kreeg werd dit zo abstract mogelijk behandeld. Hij werkte zeer vaak met zeer mooie blauw-rood-wit kleurstellingen, oneindig gevarieerd door de talloze tonaliteiten van het gekleurde glas.

In de abstracte glasramen van de Sint-Johannes-de-Doperkerk te Rocherath zit er een mooie symbolische kleurovergang van donkere warme rode tonen achteraan in de kerk naar koel, geel-groen, helder licht in het koor. Vanuit de diepenissen van de vrij kleine vensters projecteren de glasramen kleurige lichtvlekken op wanden, meubilair en vloer.

Het werk van André Blank creëert met zijn prachtige abstracte kleurcomposities een ingetogen sfeer, het leidt onze aandacht als vanzelf naar het lichtende koor en nodigt uit tot stilte en meditatie.

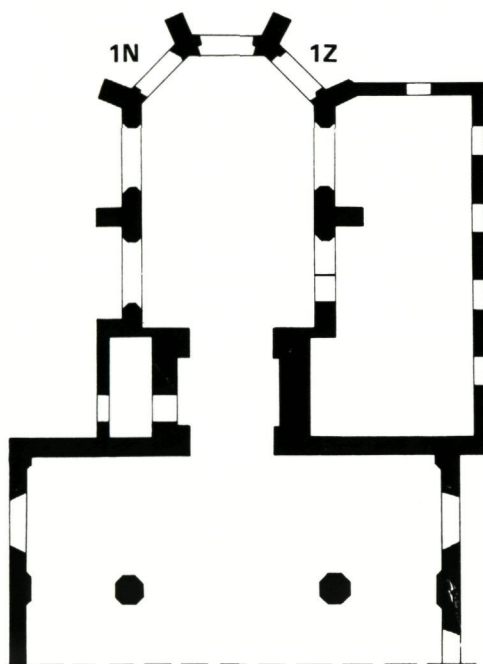
SINT-NIKLAAS- EN SINT-GENOVEVAKERK STEENHUFFEL

De Sint-Niklaas- en Sint-Genovevakerk te Steenhuffel werd in verschillende fasen gebouwd en verbouwd. De benedenbouw van de toren stamt nog uit de romaanse tijd en vormt het oudst bewaarde deel. Het koor en de bovenstructuur van de toren werden op het einde van de 15de eeuw gebouwd in gotische stijl, terwijl het schip dateert van 1826 en in 1909 nog werd uitgebreid.

De twee oude renaissance glasramen in de kerk te Steenhuffel situeren zich respectievelijk in het noord-oostelijke en het zuid-oostelijke raam van het gotische koor. Uit de archieven van de kerk, die jammer genoeg niet verder teruggaan dan de Franse Revolutie blijkt dat deze mooie glasramen goed werden onderhouden en

Sint-Johannes-de-Doperkerk
te Rocherath
(foto O. Pauwels)

regelmatig hersteld bijvoorbeeld na hagel-
schade. Tijdens de Tweede Wereldoorlog
werden deze breekbare kunstwerken veilig
ondergebracht in de kelders van een
naburige brouwerij. En gelukkig maar dat
dit gebeurde, want tegen het einde van de
oorlog werd het oude gotische koor van de
kerk zwaar beschadigd door een V-Bom
die te Steenhuffel neerstortte.

° Het glasraam van O.-L.-Vrouw der 1N
Zeven Smarten.

O.-L.-Vrouw, gezeten met om haar hoofd
een nimbus waarin zeven medaillons met
de voorstelling van de zeven smarten, links
Jeanne of Anne van Bouchout met haar
patroonheilige H. Johannes de Evangelist
en rechts Alvaro d'Almaras, haar
echtgenoot, vergezeld van zijn bescherm-
heilige.

Antwerpse School (?), 1535.

Restauratie Jean-Baptiste Capronnier,
ca. 1860.

Opmerking: niettegenstaande herhaalde
herstellingen en de restauratie van
Jean-Baptiste Capronnier bleef dit glas-
raam vrij goed bewaard. De grisaille is
echter nogal aangetast.

° Het glasraam van de 1Z
H. Drievuldigheid.

Bovenaan God de Vader, die de dode

Christus ondersteunt en de H. Geest
(de duif) in een nimbus met rondom
engelen. Beneden de prelaat Philippe
d'Almaras en H. Victor, patroon van de
Orde der Victorinen.

Philippe d'Almaras, kanunnik aan de
O.-L.-Vrouwekathedraal van Antwerpen,
offert hier het kloosterkruis van zijn zuster,
die hij hier vertegenwoordigt.

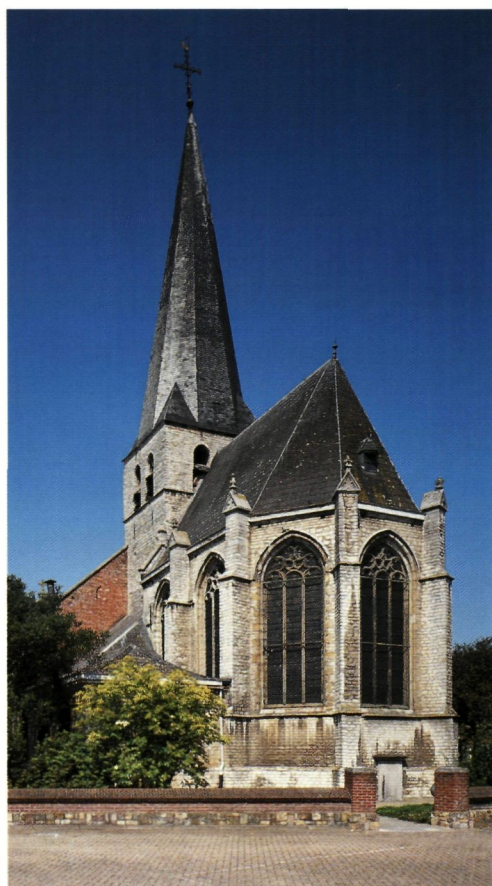
Françoise d'Almaras was sedert 1550 de
abdis van het klooster de Rozenberg van
de Orde der Victorinen te Waasmunster.
Het is hoogstwaarschijnlijk dat klooster dat
op de achtergrond van het glasraam wordt
afgebeeld.

School der Oude Nederlanden, 1552.

Restauratie Jean-Baptiste Capronnier,
ca. 1860.

Opmerking: dit glasraam bevat iets minder
oorspronkelijke stukken dan het voor-
gaande, maar de grisaille is daarentegen
veel beter bewaard.

Plattegrond Sint-Niklaas- en
Sint-Genovevakerk te
Steenhuffel

Sint-Niklaas- en Sint-
Genovevakerk te Steenhuffel
(foto O. Pauwels)

►
Onze-Lieve-Vrouw van zeven
smarten (1N) en de
H. Drievuldigheid (1Z),
Sint-Niklaas- en
Sint-Genovevakerk te
Steenhuffel (foto G. Charlier)

SINT-EUSTACHIUSKERK ZICHEM

De Sint-Eustachiuskerk van Zichem bezit één van de oudste, in situ bewaarde glasramen van ons land. Het raam van Renauld II van Schoonvorst, Heer van Zichem, dateert uit het laatste decenium van de 14de eeuw. Men kon het zo nauwkeurig situeren vermits het koor, waarin het raam zich bevindt klaar kwam in 1387 en Renauld II van Schoonvorst, wiens wapen in het glasraam voorkomt reeds in 1398 de heerlijkheid Zichem verkocht.

Het kenmerkt zich door een typische laat-gotische internationale stijl, zij het met een provinciaal karakter. Alhoewel dit glasraam een Duitse, Rijnlandse invloed verradt is het toch kenmerkend voor de periode waarin de gotiek als cosmopolitische stijl het Christelijk Europa overheerste en Frankrijk een toonaangevende rol speelde. Het middeleeuwse glasraam van Renauld II van Schoonvorst bevindt zich in de as van het koor en wordt omgeven door twee moderne glasramen van 1960, ontworpen door Duez en uitgevoerd in

het atelier Colpaert, dat rond dezelfde tijd betrokken was bij de reiniging en de restauratie van het laat-14de-eeuwse Calvarie-raam.

Overzicht van de glasramen.

- ° Het raam van Renauld II van Schoonvorst.
Christus aan het kruis tussen de H. Maagd en H. Johannes.
4,43 m x 1,90 m.
Atelier School der Oude Nederlanden, tussen 1387 en 1398

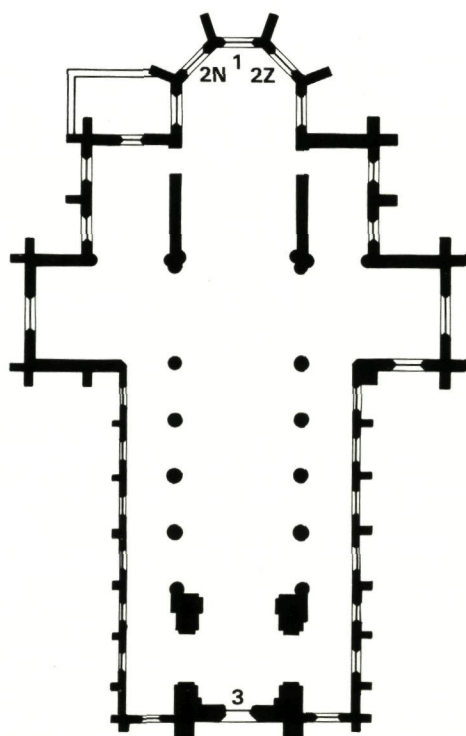
- ° De Verheerlijking van O.-L.-Vrouw. 2N
Ontwerp: Duez.
Uitvoering: Atelier Colpaert, Brussel 1960.

- ° Drie taferelen uit Heiligenlevens. 2Z
H. Augustinus, H. Eustachius, H. Victorius.
Ontwerp: Duez.
Uitvoering: Atelier Colpaert, Brussel 1960.

- ° De Heilige Geest (Duif). 3
Ontwerp: Duez.
Uitvoering: Atelier Colpaert, Brussel 1960.

► Plattegrond
Sint-Eustachiuskerk te Zichem

►► De kruisiging van Christus, Sint-Eustachiuskerk te Zichem (foto O. Pauwels)

BIBLIOGRAFIE

1. Publicaties

Bakelants I., *De glasschilderkunst in België in de negentiende en twintigste eeuw. Repertorium en documenten*, dl. 1A, Deurne, 1983.

Casciani S., *Le parentele dell'Art Nouveau negli interni originali*, in *Casa-vogue*, 1986, 172, p. 128.

Celis M.M., *Het herenhuis Cohn-Donnay in Sint-Joost-ten-Node. Een binnenhuisinrichting van Paul Hamesse*, in *Monumenten en Landschappen*, jg.1, 1, 1981, p. 18-25.

De Belder J.L., *Jos Hendrickx*, Antwerpen, 1980.

De Keyzer B., *De Sint-Michielskerk te Gent*, Gent, 1979.

Delichtervelde G., *Traditions d'un vieux château. Notice historique sur la Folie à Ecaussines d'Enghien*, Soignies, 1914.

Devliegher L., *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 8)*, Tielt, 1979.

Dhanens E., *Sint-Baafskathedraal Gent (Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen, 5)*, Gent, 1965.

Gevaert E., *L'arbre de Jessé*, in *Bulletin des métiers d'art*, jg.5, 1905, p. 190.

Giele S., Delhay J., *Het Horta Museum*, in *Victor Horta zijn museum*, Brussel, s.d.

De glazenierskunst in Vlaanderen, in *Vlaanderen*, jg. 20, 177, 1971.

Helbig J., *De glasschilderkunst in België*, Antwerpen, 1943.

Helbig J., *Les vitraux médiévaux conservés en Belgique: 1200-1500 (Corpus Vitrearum Medii Aevi Belgique, 1)*, Brussel, 1961.

Helbig J., *Les vitraux de la première moitié du XVIème siècle conservés en Belgique: Anvers et Flandres (Corpus Vitrearum Medii Aevi Belgique, 2)*, Brussel, 1968.

Helbig J., Vanden Bemden Y., *Les vitraux de la première moitié du XVIème siècle conservés en Belgique: Brabant et Limbourg (Corpus Vitrearum Medii Aevi Belgique, 3)*, Gent, 1974.

Hendrix L., *L'église Saint-Jacques à Liège*, Luik, 1928.

Hendrix P., *La cathédrale Saint-Paul à Liège*, Luik, 1930.

Het Hortamuseum, in *St.-Lukaskabiers*, 1, 1972.

Leemans H., *De St.-Gummaruskerk te Lier (Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen, 1)*, Antwerpen-Utrecht, 1972.

Levy E., *Histoire de la peinture sur verre en Europe et particulièrement en Belgique*, Brussel, 1860.

Noé N., *La Chapelle de l'Annonciation*, in *L'artisan liturgique*, jg.7, 28, 1933, p. 576-583.

De religieuze thematiek in de Belgische kunst,

1875-1985 (tentoonstellingscatalogus), Brussel, 1986.

Soil de Moriamé E.J., *Inventaire des objets d'art et d'antiquité existant dans les édifices publics des communes de l'arrondissement judiciaire de Mons*, 1. Arrondissement de Soignies, Charleroi, 1927.

Valcke J., *Jos Knaepen en Herman Blondeel, glazeniers*, in *Scheppend ambacht*, jg.32, 6, 1981, p.192-195.

Vanden Bemden Y., *Les vitraux de la première moitié du XVIème siècle conservés en Belgique: Liège, Luxembourg, Namur (Corpus Vitrearum Medii Aevi Belgique, 4)*, Gent, 1981.

Vanden Bemden Y., *Les vitraux anciens de la collégiale Sainte-Waudru à Mons*, in *Jacques Du Broeucq, sculpteur et architecte de la Renaissance*, (tentoonstellingscatalogus), Mons, 1985, p. 221-238.

Van de Velde H., *Jos Hendrickx 1906-1971. Glasramen, grafiek en tekeningen uit zijn Antwerpse nalatenschap* (tentoonstellingscatalogus), s.l., 1986, p. 59-64.

Velghe H., *La collégiale des saints Michel et Gudule à Bruxelles*, Brussel, s.d.

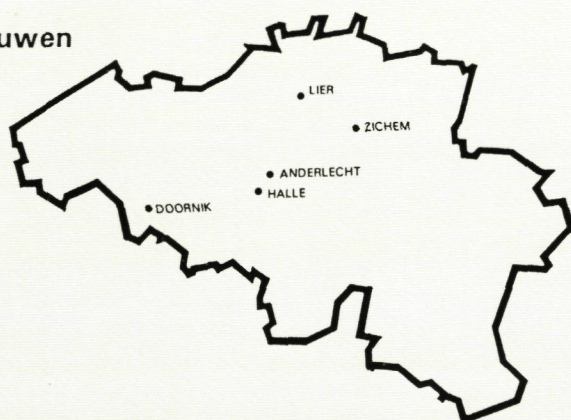
Voisin, *Vitraux légendaires de la cathédrale de Tournay, Doornik*, 1871.

2. Archieven

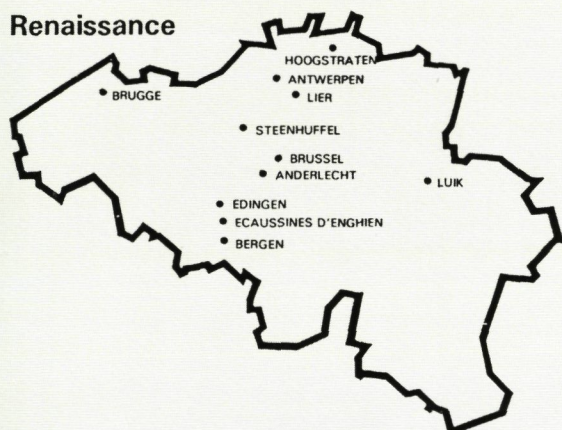
Brussel, Sint-Lucasarchief, Dossier Wintertuin van het klooster der Ursulinen te O.L.V.-Waver.

Deurne, Archief Ivo Bakelants.

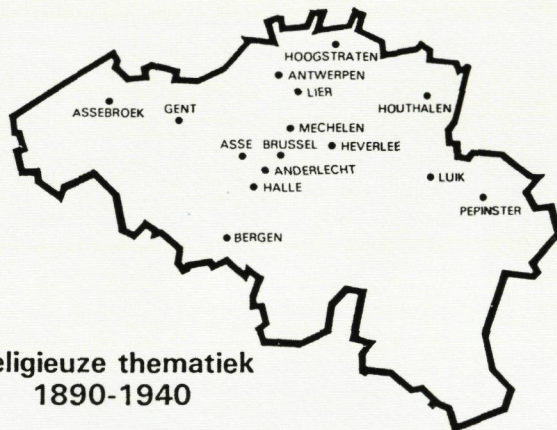
Middeleeuwen

Renaissance

Religieuze thematiek 1890-1940

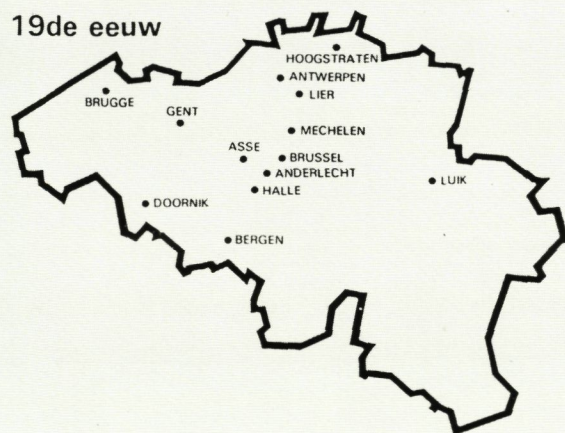
17de eeuw

Profane thematiek 1890-1940

19de eeuw

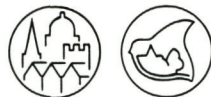
Na 1945

Inhoud Glasramengids

Sint-Pieter- en Sint-Guidokerk Anderlecht	77
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal Antwerpen	79
Sint-Jacobskerk Antwerpen	83
Sint-Aldegondiskerk As	86
Sint-Pieterabdijkerk Assebroek	88
Sint-Remigiuskerk Baarle-Hertog	89
Sint-Waldetrudiskerk Bergen	90
Jeruzalemkerk Brugge	95
Sint-Salvatorikathedraal Brugge	97
Horta-museum Brussel (Sint-Gillis)	99
Sint-Michielskathedraal Brussel	99
Het huis Cohn-Donnay Brussel (Sint-Joost-Ten-Noode)	103
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal Doornik	104
Kapel van het kasteel La follie Ecausannes d'Enghien	107
Kapel van het kasteel Enghien Enghien	107
Sint-Baafskathedraal Gent	108

Sint-Michielskerk Gent	88
Sint-Martinuskerk Halle	111
Kapel van de Boodschap Heverlee	113
Sint-Catharinakerk Hoogstraten	114
Sint-Martinuskerk Houthalen	118
Sint-Gummaruskerk Lier	119
Sint-Jacobskerk Luik	125
Sint-Pauluskathedraal Luik	127
Sint-Romboutskerk Mechelen	128
Wintertuin van het klooster der Ursulinen Onze-Lieve-Vrouw-Waver	130
Sint-Joostkerk Overijse (Maleizen)	132
Sint-Antoniuskerk Pepinster	133
Sint-Johannes-De-Doperkerk Rocherath	134
Sint-Niklaas-en-Sint-Genovevakerk Steenhuffel	134
Sint-Eustachiuskerk Zichem	138

ADRESSENLIJST VAN DE VERMELDE INSTELLINGEN

- Bestuur voor Monumenten en Landschappen
(AROHM)
Zandstraat 3, 1000 Brussel
tel: 02/209.27.13, fax: 02/209.27.05.
- BML, Provinciale Dienst Antwerpen
Copernicuslaan 1, 2018 Antwerpen
tel: 03/224.60.11, fax: 03/224.60.21.
- BML, Provinciale Dienst Brabant
Waaistraat 1, 3000 Leuven
tel: 016/22.74.04, fax: 016/20.55.26.
- BML, Provinciale Dienst Limburg
Minderbroedersstraat 6, 3800 St. Truiden
tel: 011/68.45.40, fax: 011/68.51.23.
- BML, Provinciale Dienst Oost-Vlaanderen
Gebroeders Van Eyckstraat 4-6, 9000 Gent
tel: 091/25.13.83, fax: 091/25.93.64.
- BML, Provinciale Dienst West-Vlaanderen
Oude Gentweg 75, 8000 Brugge
tel: 050/33.57.87 - 33.52.81, fax:
050/33.81.57.
- Corpus Vitrearum Medii Aevi
p/a Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium
Jubelpark 1, 1040 Brussel.

- Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium
Jubelpark 1, 1040 Brussel
tel: 02/739.67.11, fax: 02/739.68.68.

- Nationaal Hoger Instituut en Koninklijke
Academie voor Schone Kunsten, afdeling
conservatie en restauratie 'glas in lood'
Mutsaertstraat 31, 2000 Antwerpen
tel: 03/233.56.19, fax: 03/226.22.31.

